

Fragment *The Arab Scribe* John Frederick Lewis - 1852

أبو الأسود الدؤلي أم سيبويه؟

Abū l-'Aswad ad-Du'alī of Sībawayhi?

De ontstaansgeschiedenis van de Arabische grammatica

Masterscriptie Islam in de Moderne Wereld

Universiteit Utrecht

Mariska Verbeek - Keizer

onder begeleiding van drs. C.A.E.M. Hanssen - Juli 2009

أبو الأسود الدؤلي أم سيبويه؟

Abū l-'Aswad ad-Du'alī of Sībawayhi?

De ontstaansgeschiedenis van de Arabische grammatica

Masterscriptie Islam in de Moderne Wereld

Universiteit Utrecht

Mariska Verbeek - Keizer

onder begeleiding van drs. C.A.E.M. Hanssen - Juli 2009

Voor Marijke

die een deel van mijn pad met mij mee liep

Voor Wonne

wiens pad ik een deel mocht mee lopen

Voor Sanne

van wie ik zowel het begin- als eindpunt van haar pad
heb meegemaakt

Voor Peter

wiens pad al zolang naast het mijne loopt

Voorwoord

Met deze scriptie is een eind gekomen aan mijn studie Arabisch die ik met veel plezier heb gevolgd en waarvan ik het jammer vind dat deze voorbij is. Er zijn veel mensen zonder wie het mij niet was gelukt deze studie te volbrengen. Eén daarvan is Petra van Dongen. Ik wil haar heel hartelijk bedanken. Haar hulp was zeer welkom en zelfs onontbeerlijk. Ik weet nu dat mijn studie stond of viel met de toegankelijkheid en bereikbaarheid van de gebouwen. Uit ervaringen van anderen die studeren met een handicap heb ik geleerd dat mijn studie met de hulp van Petra min of meer van een leien dakje ging.

Corné Hanssen wil ik bedanken voor zijn begeleiding bij weer zo'n taai onderwerp. Daarnaast wil ik hem bedanken voor de mogelijkheid die ik heb gekregen zoveel ervaring op te doen bij het doceren en de prettige samenwerking daarbij. Hans Gideonse wil ik bedanken voor de moeite die hij heeft gedaan bij het zoeken naar artikelen en het lenen van de juiste edities van een aantal primaire bronnen. De meidenclub wil ik bedanken voor alle adviezen en de steun bij het zetten van de eerste stap om te gaan studeren en de jaren die volgden. Een speciaal dank jullie wel voor Marleen en Frans, voor alle goede zorgen tijdens het verblijf in hun huis, voor het zijn van een tweede thuis.

Tenslotte wil ik mijn familie bedanken. Er zijn geen woorden voor hetgeen we de afgelopen jaren hebben meegemaakt. Ik wil pa en ma, Franka, Vincent, Kalinka en hun gezinnen bedanken voor de steun, het begrip en het geduld in een periode waarin dit eigenlijk niet op te brengen was. Heel veel dank aan mijn man Peter en mijn kinderen Laurens, Merel, Olivier, Valentijn en Wonne in herinnering. Zonder jullie inzet en begrip had dit alles nooit kunnen gebeuren. Gelukkig kwam ook hier weer een eind aan. Peter wil ik bedanken voor zijn onuitputtelijke enthousiasme, zijn vanzelfsprekende steun en onvoorwaardelijke gelijkheid.

Inhoud

Inleiding	7
1. Khalil I. Semaan.....	10
1.1 Linguistics in the Middle Ages, 1968	10
1.1.1 Analyse van de verhalen.....	14
1.1.2 Onderzoek naar de bronnen	16
1.2 Biografische gegevens.....	17
1.3 Conclusie.....	18
2. Michael G. Carter.....	20
2.1 Abū l-'Aswad ad-Du'alī	20
2.2 Sibawayhi en <i>Kitāb Sibawayhi</i>	20
2.3 Buitenlandse, met name Griekse invloed in de Arabische grammatica	25
2.4 Biografische gegevens	26
2.5 Conclusie	27
3. Kees (C.H.M.) Versteegh.....	29
3.1 Abū l-'Aswad ad-Du'alī.....	29
3.1.1 Analyse van de verhalen	33
3.1.2 Onderzoek naar de bronnen	33
3.2 Van Abū l-'Aswad tot en met Sibawayhi en <i>Kitāb Sibawayhi</i>	35
3.3 Buitenlandse, met name Griekse invloed in de Arabische grammatica	38
3.4 Biografische gegevens.....	41
3.5 Conclusie	41
4. Fuat Sezgin	44
4.1 Het ontstaan van de Arabische grammatica.....	44
4.2 Biografie van de grammatici vanaf Abū l-'Aswad tot en met Sibawayhi.....	45
4.2.1 Onderzoek naar de verbanden	51
4.2.2 Onderzoek naar de bronnen	51
4.3 Biografische gegevens.....	54
4.4 Conclusie	55
5. Rafael Talmon.....	56
5.1 <i>Naḥwiyyūn</i> in Sibawayhi's <i>Kitāb</i> , 1982	56
5.2 Who was the First Arab Grammarian?, 1985	57
5.2.1 Onderzoek naar de bronnen	60

5.3 Schacht's Theory in the Light of Recent Discoveries concerning and the Origins of Arabic Grammar, 1987	61
5.4 Eighth-Century Iraqi Grammar, 2003.....	64
5.5 Biografische gegevens	65
5.6 Conclusie	65
6. De totstandkoming van de Arabische grammatica.....	68
6.1 Abū l-'Aswad ad-Du'alī - Persoon, leven en werk	68
6.2 De bronnen bij de traditionele uitleg	70
6.3 Buitenlandse invloed op de Arabische grammatica.....	79
6.3.1 Syrische invloed	79
6.3.2 Indiase invloed.....	79
6.3.3 Griekse invloed	80
6.4 De moderne Arabische uitleg over het ontstaan van de Arabische grammatica.....	82
7. Conclusie.....	86
Nawoord.....	92
Bibliografie.....	93
Bijlage 1	96

Inleiding

Bij het onderzoeken van het ontstaan van de Arabische grammatica stuiten we op een aantal zaken die in tegenspraak met elkaar lijken te zijn. Eén daarvan betreft de grondlegger van de Arabische grammatica. Tijdens de colleges Taalkunde in mijn eerste jaar beschreef Roel Otten in een anekdote hoe Abū l-'Aswad ad-Du'alī (d. 688 AD) gemotiveerd werd "*tot behoorgeven aan de oproep van Kalief 'Alī (r. 656-661) om de grondslagen van de Arabische taal te boek te stellen en zo deze taal te bewaren en voor fouten te behoeden: hij werd de eerste grammaticus.*"¹ Otten schrijft dat er verschillende anekdotes zijn overgeleverd die het begin van het vastleggen van de Arabische grammatica illustreren. In tegenstelling tot Otten noemt Michael Carter Sibawayhi "*the founder (...) of Arabic grammar*"². Sibawayhi leefde ruim 100 jaar later dan 'Abū l-'Aswad ad-Du'alī. Wie is nu de grondlegger van de Arabische grammatica?

In deze scriptie doe ik onderzoek naar het ontstaan van de Arabische grammatica. Hoofdvraag daarbij is:

Hoe en waar is de Arabische grammatica tot stand gekomen?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden wordt de visie van moderne geleerden op het ontstaan van de Arabische grammatica bestudeerd. Het uitgangspunt is de Arabische grammatica zoals die heden ten dage bestaat. Deze is grotendeels gebaseerd op *Kitāb Sibawayhi* uit de tweede helft van de achtste eeuw, vaak kortweg aangeduid met *al-Kitāb*. De vraag is waar Sibawayhi zich op heeft gebaseerd. Er zijn een aantal mogelijkheden:

1. Sibawayhi baseert zich op Arabische voorgangers.
In dit geval gaat zijn werk mogelijk terug op Abū l-'Aswad ad-Du'alī, mogelijk zelfs op 'Alī ibn Abī Ṭālib en schuift de vraag op: waar heeft Abū l-'Aswad ad-Du'alī of waar heeft 'Alī zich op gebaseerd?
2. Sibawayhi baseert zich op een Griekse context, mogelijk via het Syrisch en de Syrische scholen die al in vijfde, zesde en zevende eeuw bestonden.
In dit geval ligt de Griekse grammatica aan de basis van zijn werk.
3. Sibawayhi baseert zich op de Indiase grammatica (Sanskriet) via de Sassanieden/Perzen.

¹ Otten, "Het Arabisch als cultuurtaal" 143

² Carter, *Sibawayhi*, 1

Werkwijze

Allereerst zijn vijf moderne geleerden gekozen die de ontstaansgeschiedenis van de Arabische grammatica hebben beschreven, namelijk Khalil I. Semaan, Michael G. Carter, Kees Versteegh, Fuat Sezgin en Rafael Talmon. Zij hebben allemaal een eigen benadering. Semaan beschrijft hoofdzakelijk de traditionele geschiedenis, Carters onderwerp is vooral Sibawayhi en *Kitāb Sibawayhi*, Versteegh heeft naast de ontstaansgeschiedenis uitgebreid over de mogelijke Griekse invloed op de Arabische grammatica geschreven, Sezgin heeft een uitgebreide bibliografie van grammatici gepubliceerd die bij Abū l-'Aswad ad-Du'alī begint en Talmon heeft vooral veel en breed over de ontstaansgeschiedenis van de Arabische grammatica geschreven. In de eerste vijf hoofdstukken van deze scriptie wordt per auteur bekeken wat de visie van de auteurs op dit onderwerp is, waarbij Abū l-'Aswad ad-Du'alī, de gebruikte bronnen bij de traditionele uitleg, Sibawayhi en *Kitāb Sibawayhi*, eerdere grammatici en de vermeende buitenlandse, met name de Griekse invloed aan bod komen. Vervolgens worden in hoofdstuk 6 vier onderwerpen verder onderzocht en worden de volgende vragen gesteld:

- Wat weten we over Abū l-'Aswad ad-Du'alī?
- Wat kunnen we over de gebruikte bronnen zeggen?
- Hoe verloopt of is de discussie over vermeende buitenlandse en Griekse invloed verlopen?
- Hoe wordt de ontstaansgeschiedenis in de moderne Arabische boeken beschreven?

Tenslotte volgt in hoofdstuk 7 de conclusie.

Verantwoording van de bronnen

Allereerst zijn relevante boeken en artikelen van de bovengenoemde geleerden gezocht. Per auteur is een verschillend aantal werken bestudeerd. Khalil Semaan heeft slechts één relevant boek geschreven, Versteegh daarentegen zeven werken. Daarnaast zijn relevante artikelen van andere auteurs gezocht met betrekking tot de verschillende onderwerpen. Ten derde is geprobeerd de primaire bronnen te vinden die door de auteurs zijn gebruikt bij de traditionele uitleg van het ontstaan van de Arabische grammatica. Om meer over de primaire bronnen en de auteurs ervan te weten te komen, is gebruik gemaakt van de *The Encyclopaedia of Islam: New Edition (1960-heden)* en de *Geschichte des arabischen Schrifttums VIII: Lexikographie bis ca. 430 H.* en *IX: Grammatik bis ca. 430 H.* in deze scriptie afgekort tot EI, GAS VIII en GAS IX.

Jaartallen

In deze scriptie wordt de christelijke jaartelling gehanteerd, tenzij anders wordt aangegeven. Wanneer er twee jaartallen genoemd worden, is de eerste volgens de islamitische en de tweede volgens de christelijke jaartelling. Wanneer er onderzoek gedaan wordt naar de bronnen worden zowel de GAS als de EI geraadpleegd. Wanneer deze niet overeenkomen, is een keuze gemaakt. In de hoofdstukken over de verschillende auteurs zijn de jaartallen overgenomen die deze auteurs hanteren. Daarom kan het voorkomen dat bij dezelfde persoon verschillende jaartallen worden genoemd.

Transcriptie

De transcriptie van Arabische woorden en namen is zo consequent mogelijk volgens het systeem van de *Journal of Arabic Literature* (JAL) gebeurd. Toch komt het in deze scriptie voor dat Arabische namen op verschillende manieren worden getranscribeerd. Dit kan bijvoorbeeld gebeuren in citaten waarin de oorspronkelijke transcriptie van de auteur wordt herhaald. Arabische namen zijn vaak lang en daarom worden personen meestal met een deel van hun naam aangeduid. Ook dit kan per auteur variëren. Abū l-'Aswad ad-Du'alī wordt de ene keer afgekort tot ad-Du'alī, dan weer tot Abū l-'Aswad. In deze scriptie wordt hij meestal weergegeven met de naam Abū l-'Aswad. Ook Sibawayhi wordt verschillend weergegeven en daarbij is gekozen om niet Sībawaih te schrijven, maar Sibawayhi.

Onvertaalde Arabische (en Griekse) woorden zijn cursief weergegeven, zoals bijvoorbeeld *kitāb*. Van Arabische woorden die in de *Woordenlijst Nederlandse TaaĴ* zijn opgenomen, wordt de officiële Nederlandse spelling gebruikt, zoals Koran en hidjra. Een aantal Arabische termen worden als bekend verondersteld, zoals *mawlā*, *ṭabaqāt* en *'isnād*.

³ <http://woordenlijst.org>

I. Khalil I. Semaan

I.1 Linguistics in the Middle Ages, 1968

In de inleiding van zijn boek *Linguistics in the Middle Ages* schrijft Khalil Semaan "... we will maintain and hope to strengthen our thesis that "the Arabic contribution to Linguistic Science is one of the most brilliant since Indian linguistics attained its classical expression in the work of Pāṇini."⁴. Semaan wil afrekenen met de vooroordelen en de negatieve houding van Europa ten opzichte van de islam en de Arabische taal, die volgens hem sinds de achtste eeuw bestaan. In zijn boek beschrijft hij de ontwikkeling van de Arabische taalwetenschap waarbij tevens het ontstaan van de Arabische grammatica aan bod komt. Hij legt een directe link tussen de komst van de islam met daarbij het belang van de Koran en het ontstaan van de interesse in de juiste weergave en de juiste uitspraak van de Arabische taal met name van de Koran. Hij schrijft verder dat de moslims de Koran, hun Heilige Schrift, zien als het letterlijke woord van God. Omdat het Arabisch de taal van de Koran is, heeft deze taal een bijzondere status gekregen. Het woord van God, het Arabisch, moet op de juiste manier gelezen en geciteerd worden. Wanneer de Arabische taal deze bijzondere status niet had gekregen, was volgens Semaan de geschiedenis van de Arabische taal geheel anders verlopen.

Ontstaan van interesse in schrift en grammatica

Volgens Semaan speelden bij het ontstaan de Arabische taalwetenschap, met name het ontstaan van de interesse in het schrift en de grammatica, de volgende zaken een rol. In de zesde, zevende eeuw werden in de Arabische wereld verschillende Arabische dialecten gesproken. Op het moment dat de Arabieren gebieden gingen veroveren en de islam zich onder niet-Arabieren verspreidde, waren er moslims voor wie het Arabisch geen moedertaal was. Men werd zich bewust van het betekenis van de Heilige Schrift en de wijze waarop deze geschreven was en geciteerd moest worden. Het Arabische schrift begon zich verder te ontwikkelen. Ten eerste moesten de klanken van de taal op een goede manier in schrift kunnen worden uitgedrukt. Op dat moment hadden verschillende letters dezelfde vorm. Door punten toe te voegen, konden deze letters onderscheiden worden en eenduidig gelezen worden. Ten tweede werden er tekens gemaakt waarmee klinkers - die het Arabische alfabet niet heeft - konden worden weergegeven, zodat een tekst in zijn geheel eenduidig kon worden gelezen. Semaan vertelt dat er een bekende traditie is over het ontstaan van deze vocaaltekens

⁴ Semaan, *Linguistics in the Middle Ages*, 4-5; volgens de Nederlandse Wikipedia (01-04-09) lopen de schattingen over de precieze tijd waarin Pāṇini leefde uiteen van de zevende tot de derde eeuw voor Christus

waarbij de "uitvinding" aan Naṣr ibn 'Āṣim⁵ en Yaḥyā ibn Ya'mar⁶ wordt toegeschreven. Echter in een variant op deze traditie wordt deze uitvinding aan Abū l-'Aswad ad-Du'alī⁷ toegeschreven.

Over het ontstaan van (de interesse in) de Arabische grammatica vertelt Semaan dat er vier verschillende overgeleverde verhalen⁸ zijn die dit beschrijven. In deze verhalen speelt Abū l-'Aswad steeds een rol.

1. Het eerste verhaal dat Semaan heeft beschreven, gaat als volgt. Toen Ziyād ibn Abīhi gouverneur van Irak was, stoorde hij zich zozeer aan de manier waarop "nieuwe" moslims ernstige fouten maakten bij het reciteren van de Koran, dat hij Abū l-'Aswad dringend verzocht zijn grammaticale kennis op te schrijven. Abū l-'Aswad had deze kennis opgedaan bij 'Alī ibn Abī Ṭalīb. Abū l-'Aswad wilde er in eerste instantie geen gehoor aan geven. Toen hij echter zelf getuige was van een verkeerde Koranrecitatie was hij ontzet en zag hij de noodzaak in. De betreffende Koranrecitatie betrof soera 9, 'āya 3 waar de man in kwestie *wa-rasūlibi* las in plaats van *wa-rasūluhu*. De man las daardoor "... dat God niets te maken heeft met de veelgodendienaars EN ZIJN GEZANT" in plaats van "... dat God niets te maken heeft met de veelgodendienaars EN ZIJN GEZANT OOK NIET"⁹. Abū l-'Aswad ging terug naar de gouverneur, vroeg hem om een goede schrijver en een manuscript van de Koran. Deze schrijver moest op aanwijzen van Abū l-'Aswad bij elk woord punten aanbrengen om de "a", "i" en "u" uitgang aan te geven, zodat er geen verwarring meer zou zijn.
2. Het tweede verhaal van Semaan is een variant op het eerste. Toen Abū l-'Aswad bij gouverneur Ziyād ibn Abīhi in Irak was, viel hem op dat er in de gemengde samenleving van Arabieren met Perzen en andere niet-Arabieren, zelfs door moslims van Arabische afkomst slordig Arabisch gesproken werd. Hij vroeg de gouverneur toestemming om de regels voor de juiste Arabische uitspraak op te mogen schrijven zodat de moslims correct Arabisch zouden leren spreken. De gouverneur was niet overtuigd van de noodzaak, maar toen iemand voor hulp bij hem kwam en een zin grammaticaal niet goed uitsprak, zag hij de ernst van de situatie in. De man wilde "*tuwuffiya abūnā wa-taraka banīn*" zeggen, hetgeen "*onze vader is overleden en laat kinderen na*" betekent. In plaats daarvan zei hij "*tuwuffiya abānā wa-taraka banūn*". ("vader" in accusatief in plaats van nominatief en "kinderen" in nominatief in

⁵ GAS IX, 32-33: d. ca 708

⁶ GAS IX, 33-34: d. 707, 708, 738 of 746

⁷ GAS IX, 31-32: 607-688; *EI*, I, 106: Waarschijnlijk een aantal jaar voor de Hidra geboren, d. 688

⁸ Semaan, *Linguistics in the Middle Ages*, 20-29

⁹ Leemhuis, *De Koran*, 129

plaats van accusatief). Vervolgens riep de gouverneur Abū l-'Aswad bij zich en verzocht hem dringend een tekstboek te maken zodat het Arabisch op een correcte manier aan de moslims van Irak geleerd kon worden.

3. A. Het derde verhaal speelt zich binnen Abū l-'Aswads eigen familie af. Op een dag gaat hij zijn huis binnen en wordt hij door zijn dochtertje begroet met de woorden "*Oh vader, mā 'aḥsanu s-samā'i*" "*wat is het mooiste in de hemel?*" Haar vader antwoordt haar: "*De sterren*". "Nee", zegt het dochtertje, "ik vroeg niet wat het mooiste ding aan de hemel is, maar wilde zeggen dat de hemel zo mooi is." Daarop zei Abū l-'Aswad dat zij in dat geval "*mā 'aḥsana s-samā'a*" had moeten zeggen. Door dit voorval dat zich in zijn eigen familie afspeelde, zag Abū l-'Aswad de noodzaak om de grammaticale regels die hij van ʿAlī ibn Abī Ṭālib had geleerd beschikbaar te maken voor de gemeenschap, zodat de moslimkinderen het Arabisch op de juiste manier konden leren uitspreken.

B. De bron voor dit derde verhaal is as-Sīrāfi¹⁰, die tevens een variant geeft in de begroeting van het dochtertje. In deze variant zegt zij op een zeer warme dag "*mā 'ashaddu l-ḥarri*" "*wat is een heviger hitte dan deze?*" in plaats van "*mā 'ashadda l-ḥarra*" "*wat een hitte!*".

4. In het vierde verhaal ontmoet Abū l-'Aswad in Baṣra een bekeerde Pers. Hij heeft de Arabische naam Saʿd aangenomen en wil *mawlā* worden bij Qudāma ibn Mazūn, een metgezel van de profeet Muḥammad. Omdat Saʿd naast zijn paard loopt, vraagt Abū l-'Aswad wat er aan de hand is en waarom hij niet op het paard rijdt. De man wil antwoorden: "*omdat mijn paard kreupel is*", maar gebruikt het woord "*dāli*" "sterk" in plaats van "*zāli*". Omstanders lachen de man uit. Abū l-'Aswad wijst hen terecht en zegt dat moslimbroeders elkaar moeten helpen correct Arabisch te spreken. Dit voorval gaf hem de motivatie om voor de nieuwe niet-Arabisch sprekende moslims de regels voor de juiste Arabische uitspraak op te stellen.

Semaan vindt dit laatste verhaal interessant, omdat hij daaruit leest dat de vroege Arabisch-islamitische taalkundige interesse hoofdzakelijk gericht was op de correcte uitspraak van de taal, het Arabisch en niet zozeer, zoals men vanuit hedendaags taalkundig inzicht zou kunnen verwachten, op grammaticale vormen en constructies. Het eerste verhaal noemt hij belangrijk vanwege het dominante, religieuze aspect bij de ontwikkeling van de grammaticale interesse. Hij vertelt dat de moslims de voorkeur geven aan de theorie dat de studie van de

¹⁰ zie § 1.1.2 verhaal 3

grammatica afkomstig is van ʿAlī ibn Abī Ṭālib, de vierde kalief, neef en schoonzoon van de profeet Muḥammad, vader van Ḥasan en Ḥusayn. Semaan noemt dit verhaal gefingeerd, afkomstig van de wens van de moslims om de gehele islamitische cultuur terug te voeren op en afkomstig te laten zijn van de Profeet. Semaan noemt het veelzeggend dat zelfs de bestbewaarde vroegste bron, namelijk as-Sīrāfī, zowel de traditie dat Abū l-'Aswad zijn grammaticale kennis van ʿAlī heeft geleerd als de andere varianten kent. As-Sīrāfī kent tevens varianten waarbij in plaats van Abū l-'Aswad anderen worden genoemd zoals Naṣr ibn ʿĀṣim al-Laythī en ʿAbd al-Raḥmān ibn Hurmuz¹¹. Semaan zegt dat deze namen allemaal zijn terug te voeren naar Mesopotamië, waar oost-Syriërs al eerder dan de Arabieren aan de grammatica van het Syrisch werkten en die de taalwetenschap van de Grieken hadden geleerd. Hij vindt het opvallend dat de Griekse invloed al naar voren komt in een vroege traditie waarin ʿAlī zijn grammaticale kennis aan Abū l-'Aswad overdraagt. Volgens al-'Anbārī¹² geeft ʿAlī Abū l-'Aswad de opdracht: "*unḥū ḥādhā n-naḥw*" "Volg deze richting", waarmee de wetenschap van de grammatica volgens de traditie zijn naam *naḥw* kreeg. Abū l-'Aswad leest vervolgens de tekst van ʿAlī waarin de woordsoorten naar Aristoteles' model worden ingedeeld, namelijk in *ism* naamwoord, *fiʿl* werkwoord en *ḥarf* partikel.

Voor Semaan is het duidelijk dat de interesse in grammatica van de Arabieren zich voor het eerst openbaarde in Irak, waar, niet toevallig, twee grammatica scholen ontstonden, namelijk in Baṣra en in Kūfa. Deze ontwikkelden zich volgens Semaan later tot een gemengde school in Bagdad. Als verklaring dat in zoveel verhalen de naam Abū l-'Aswad bij het ontstaan van de Arabische grammatica gebruikt wordt, zegt Semaan dat Abū l-'Aswad bekend stond als aanhanger van ʿAlī en mogelijk om zijn zorg voor het in stand houden van correcte Arabische uitspraak. Op het moment dat men de taalwetenschap wilde terug voeren tot de kring van de profeet Muḥammad kon hij gekozen worden als eerste persoon in de keten. Vervolgens kon hij aangewezen worden als leermeester van de personen die verbonden waren aan het begin van het ontstaan van de grammatica school in Baṣra, namelijk Yaḥya ibn Yaʿmar, ʿAnbasa ibn Maʿdān, Maymūn al-'Aqran, Ibn Abī 'Ishāq, ʿĪsā ibn ʿUmar ath-Thaqafī en Abū ʿAmr b. al-'Alā'. Van geen van deze personen is werk bewaard gebleven, ook niet van geleerden van de school in Kūfa. Twee grammaticale werken van ʿĪsā ibn ʿUmar ath-Thaqafī worden door al-Khalīl genoemd, maar as-Sīrāfī schrijft reeds dat deze niet bewaard zijn

¹¹ GAS IX, 34-44: Abū Dāwūd ʿAbd ar-Raḥmān ibn Hurmūz al-'Aʿraj d. 735

¹² Al-'Anbārī, *Nuzhat al-'Alibbā' fī Ṭabaqāt al-Udabā'*, 3-4

gebleven. *Kitāb Sibawayhi* "het boek van Sibawayhi" is het oudst bewaard gebleven boek over de grammatica van het Arabisch.

Sibawayhi en zijn Kitāb

Over Sibawayhi schrijft Semaan dat deze een Pers was, in Perzië Arabisch had geleerd en in Baṣra ging studeren. Uit het werk van Ibn Khallikān heeft hij een keten geconstrueerd die Sibawayhi aan Abū l-'Aswad linkt. De keten is als volgt:

Sibawayhi leerde de grammatica van al-Khalīl ibn 'Aḥmad al-'Azdī, die haar leerde van 'Īsā ibn 'Umar ath-Thaqafī, die haar leerde van Ibn Abī 'Ishāq al-Ḥaḍramī, die haar leerde van Maymūn al-'Aqran, die haar leerde van 'Anbasa ibn Ma'ḍān al-Mahrī, die haar leerde van Abū l-'Aswad. Semaan weet dat dit soort ketens gangbaar waren, maar vindt dat het op deze manier te eenvoudig wordt voorgesteld. Waarschijnlijk is het zo dat Sibawayhi veel aan al-Khalīl, zijn leermeester, te danken heeft. In het werk van as-Sīrāfī is te lezen dat elke keer dat Sibawayhi in zijn *Kitāb* zinnetjes schreef als: "Ik vroeg hem ..." en "Hij zei ..." hij daarmee al-Khalīl bedoelde. Ibn Khallikān schrijft dat Sibawayhi het materiaal voor zijn *Kitāb* van al-Khalīl heeft gekregen¹³. Daarnaast is volgens Semaan bekend dat Sibawayhi onafhankelijk studeerde met 'Īsā ibn 'Umar, Yūnus ibn Ḥabīb en Abū al-Khaṭṭāb (al-'Akhfash al-'Akbar). Yūnus ibn Ḥabīb had zijn grammaticale kennis bij Abū 'Amr ibn al-'Alā' opgedaan, tijdgenoot van 'Īsā ibn 'Umar. Abū al-Khaṭṭāb zou *Kitāb Sibawayhi* hebben gereviseerd en onder de studenten hebben verspreid. Semaan noemt *Kitāb Sibawayhi* een volledig werk. Het omvat alle grammaticale kennis van de school van Baṣra en deels van de school van Kūfa. Aan de authenticiteit van het werk van al-Khalīl wordt getwijfeld.

1.1.1 Analyse van de verhalen

Uit de vier verhalen die Semaan heeft opgeschreven, kunnen we een aantal terugkerende en wel of niet overeenkomende aspecten halen zoals de personen en de rol die zij spelen, de taalfouten die gemaakt worden en de boodschap en/of het doel dat wordt gegeven.

De personen die in de verhalen voorkomen zijn en de rol die zij spelen

Abū l-'Aswad is in elk verhaal degene die de grammaticaregels gaat uitwerken. Hij speelt de ene keer een grotere rol dan de andere keer, heeft een actieve dan wel een passieve rol, neemt het initiatief of wordt gevraagd om de Arabische grammatica op te schrijven. Hoe hij aan de kennis van de grammatica komt, wordt niet besproken of daar wordt van gezegd dat hij deze

¹³ Voor bronnen as-Sīrāfī en Ibn Khallikān zie § 1.1.2

heeft verkregen van kalief ʿAlī, die slechts in deze context genoemd wordt en verder geen rol speelt. Abū l-'Aswad weigert de opdracht in eerste instantie of hij voelt zich niet waardig de opdracht uit te voeren.

Zoals genoemd speelt kalief ʿAlī geen actieve rol in de vier genoemde verhalen. Hij speelt wel een actieve rol in de toegevoegde variant over de naamgeving aan de wetenschap van de grammatica waarin hij de uitspraak "*unḥū hādhā n-naḥw*" doet.

Degene die de taalfout maakt, is het dochttertje van Abū l-'Aswad of de bekeerling Saʿd of een niet nader genoemd persoon.

Ten tijde van het verhaal was Ziyād ibn Abīhi gouverneur van Irak. Als hij voorkomt in het verhaal is hij de opdrachtgever of hij moet toestemming geven tot het opschrijven van de grammatica; toestemming, die hij in eerste instantie weigert te geven.

De taalfout, boodschap en/of doel

In het eerste verhaal zijn het "nieuwe" moslims die de taalfout maken. Het betreft een Koranrecitatie, namelijk soera 9, 'āya 3, *wa-rasūlibi* in plaats van *wa-rasūlubu*. Het doel van de Arabische grammatica is de juiste recitatie, de juiste uitspraak van de Korantekst en daarnaast wordt in dit verhaal verteld dat Abū l-'Aswad de vocaaltekens heeft uitgevonden.

In verhaal 2 gaat het om een samenleving van wel- en niet-Arabisch moedertaalsprekenden, die allemaal taalfouten maken en is de taalfout een onjuiste grammaticale uitspraak door een willekeurig iemand, namelijk "*tuwuffiya abānā wa-taraka banūn*" in plaats van "*tuwuffīya abūnā wa-taraka banīn*". Het doel is een juiste uitspraak van het Arabisch voor alle moslims. Het dochttertje van Abū l-'Aswad maakt in verhaal 3 de taalfout "*mā 'aḥsanu s-samā'i*" in plaats van "*mā 'aḥsana s-samā'a*" waarna Abū l-'Aswad een grammatica wilde hebben zodat de moslimkinderen op de juiste manier Arabisch leerden spreken. De variant van dit verhaal betreft de taalfout "*mā 'ashaddu l-ḥarri*" in plaats van "*mā 'ashadda l-ḥarra*".

In het vierde verhaal maakt een *mawlā* in een willekeurige uitspraak de taalfout "*dāli*" in plaats van "*zālī*" waarna Abū l-'Aswad een grammatica wil maken voor alle nieuwe niet-Arabisch sprekende moslims.

Als toegevoegd doel kunnen we de naamgeving van de wetenschap van de grammatica noemen.

1.1.2 Onderzoek naar de bronnen

Bij de vier verhalen in § 1.1 heeft Semaan de volgende bronverwijzingen:

1. Als oudste bron bij anekdote 1 noemt Semaan Abū 'Ubayda, die door as-Sīrāfi¹⁴ wordt geciteerd. Varianten op dit verhaal zijn te vinden bij Ibn an-Nadīm¹⁵, Ibn Khallikān¹⁶, Ibn al-'Anbārī¹⁷ en Ibn Qutayba¹⁸.
2. De bronnen voor verhaal 2 zijn as-Sīrāfi¹⁹ en Yāqūt²⁰. In de bronverwijzing staat tevens dat dit verhaal teruggaat op de Koranlezer 'Aṣim ibn Abī an-Nujūd uit Kūfa, maar hier wordt geen bronverwijzing bij gegeven.
3. De bron voor verhaal 3 is as-Sīrāfi²¹.
4. Als bron voor verhaal 4 geeft Semaan as-Sīrāfi²² en Ibn an-Nadīm²³.

Hoe oud zijn de bronnen?

Volgens Semaan is Abū 'Ubayda²⁴ gestorven in 210/825. Sezgin vermeldt in GAS VIII dat Abū 'Ubayda in 110/728 is geboren en dat als sterfjaar wisselend 207/822 en 213/828 genoemd worden. In GAS IX vermeldt Sezgin over het sterfjaar hetzelfde, maar noemt hij het geboortjaar 120/738. In de EI wordt als geboortjaar 110/728 genoemd en als sterfjaar 209/824-5 met de vermelding dat andere bronnen andere jaren noemen.

As-Sīrāfi²⁵ is volgens de GAS IX geboren in 290/903 en gestorven in 368/979. Tevens wordt genoemd dat een andere bron het geboortjaar 280/893 vermeldt. Volgens de EI ligt zijn geboortjaar tussen 279/892 en 289/902 en is hij gestorven op 2 Rajab 368/3 februari 979, volgens sommigen 84 jaar oud.

Ibn an-Nadīm²⁶ is volgens Sezgin omstreeks 385/995 gestorven. In de EI wordt door een bron de sterfdatum 20 Sha'abān 385/17 september 995 genoemd en er wordt geschreven dat andere bronnen het jaar 388/998 vermelden. Men denkt dat Ibn an-Nadīm op zijn laatst in 325/936-7 is geboren.

¹⁴ As-Sīrāfi, *'Akhbār al-Naḥwiyyīn al-Baṣriyyīn*, 15-16

¹⁵ Bron Semaan: Ibn an-Nadīm, *Kitāb al-Fihrist*, 40; geraadpleegde uitgave (vertaling): Ibn an-Nadīm, *The Fihrist of al-Nadīm*, tr. B. Dodge, 1970, 87-88

¹⁶ Ibn Khallikān, *Wafayāt al-'A'yān wa-'Anbā' an-bā' al-Zamān*, I, 662-664

¹⁷ Ibn al-'Anbārī, *Nuzhat al-'Alibbā' fī Ṭabaqāt al-Udabā'*, 3-9; geraadpleegde uitgave: Ibn al-'Anbārī, *Nuzhat al-'Alibbā' fī Ṭabaqāt al-'Udabā'*, ed. A. Amer, 1963, 3-9

¹⁸ Ibn Qutayba, *Kitāb al-Ma'ārif*, 222

¹⁹ As-Sīrāfi, *'Akhbār al-Naḥwiyyīn al-Baṣriyyīn*, 17

²⁰ Yāqūt, *Irshād al-'Arīb ilā Ma'rifat al-'Adīb*, IV, 280

²¹ As-Sīrāfi, *'Akhbār al-Naḥwiyyīn al-Baṣriyyīn*, 19

²² As-Sīrāfi, *'Akhbār al-Naḥwiyyīn al-Baṣriyyīn*, 18

²³ Ibn an-Nadīm, *Kitāb al-Fihrist*, 40; *The Fihrist of al-Nadīm*, 87-88

²⁴ GAS VIII, 67-71 en GAS IX, 65-66; EI, I, 158

²⁵ GAS IX, 98-99; EI, IX, 668

²⁶ GAS VIII, 17; EI, III, 895

Volgens de EI is Ibn Khallikān²⁷ geboren op 11 Rabī^c II 608/22 september 1211 en gestorven op 26 Rajab 681/30 oktober 1282 en is Ibn al-'Anbārī²⁸ geboren in Rabā^c II 513/juli 1119 en gestorven op 9 Sha^cbān 577/19 december 1181.

Zowel in GAS VIII als GAS IX wordt geschreven dat Ibn Qutayba²⁹ geboren is in het jaar 213/828 en gestorven in het jaar 276/889. In GAS VIII vult Sezgin "ondanks afwijkende overleveringen" aan. Ook in de EI worden deze jaartallen genoemd.

ʿAṣim ibn Abī an-Nujūd wordt in de EI ʿĀṣim ibn Abī an-Najjūd³⁰ genoemd. Hij is één van de zeven Koranlezers, wiens werk tot de canon behoort. Hij is gestorven in 745.

Yāqūt³¹ wordt in GAS VIII genoemd en is gestorven in 626/1229.

Uit bovenstaande gegevens kan de volgende lijst met auteurs in chronologische volgorde worden gemaakt. Omdat van bijna geen enkel jaartal gezegd kan worden dat het een precies jaartal is, moet er in de meeste gevallen een ±-teken bij gedacht worden.

	geboren	gestorven
ʿĀṣim ibn Abī an-Nujūd		745
Abū ʿUbayda	728 of 738	825
Ibn Qutayba	828	889
as-Sirāfi	895	979
Ibn an-Nadīm	936	995
Ibn al-'Anbārī	1119	1181
Yāqūt		1229
Ibn Khallikān	1211	1282

1.2 Biografische gegevens

Khalil Ibrahim Hanna Semaan is Emeritus Professor Arabisch aan de State University van New York (Binghamton University). In 1959 heeft hij zijn proefschrift geschreven met de titel "*Phonetics in early Islam: the speech-sounds*" uitgegeven door de Columbia University, New York. WorldCat Identities³² vermeldt dat hij vertaler is en tussen 1955 en 2003 zestien werken heeft geproduceerd in 26 publicaties in drie talen. Vóór 2003 was er één publicatie in 1999 en daarvoor één in 1980. De meeste publicaties waren tussen 1959 en 1980. In PiCarta zijn 27

²⁷ EI, III, 832

²⁸ EI, I, 485

²⁹ GAS VIII, 161; GAS IX, 154; EI, III, 884

³⁰ EI, I, 706

³¹ GAS VIII, 17

³² <http://worldcat.org/identities/lccn-n79-55241>; 12 mei 2009

publicaties van Khalil Semaan bekend tussen 1959 en 1995. Wanneer we de lijsten van PiCarta en WorldCat samen bekijken, kunnen we zien dat er drie vertaalde boeken zijn uit het Arabisch naar het Engels. Het gaat daarbij om ash-Shāfi'ī's Risāla, Ibn Sīnā's Risāla en een poëtisch drama van Ṣalāḥ ʿAbd aṣ-Ṣabūr. De boeken die hij heeft geschreven gaan over Arabische fonetiek, oriëntalisme en islam en het middeleeuwse westen. Daarnaast heeft Semaan reviews geschreven van boeken over onder anderen poëzie en drama, Arabisch recht, de relaties tussen het Midden Oosten en het westen / USA, Jordanië en het Israël-Palestina conflict.

1.3 Conclusie

Uit het boek van Semaan blijkt dat hij ervan uit gaat dat de vier verhalen over Abū l-'Aswad behoren tot de traditie van de moslims en legendarisch zijn. Door middel van een aantal van deze verhalen is de Arabische linguïstiek terug te voeren tot de tijd van de profeet Muḥammad. Abū l-'Aswad lijkt gekozen te zijn vanwege het feit dat hij een aanhanger van ʿAlī was en dat hij bekend stond om zijn bezorgdheid voor de juiste Arabische uitspraak. Belangrijke aspecten in deze verhalen vindt Semaan het dominante religieuze aspect en dat de vroegste Arabische grammatica zich vooral leek te richten op de fonetiek.

Over de jaartallen bij de (auteurs van de) primaire bronnen blijkt veel onduidelijkheid te bestaan, vooral bij de vroegste bronnen. Van een aantal bronnen is slechts een jaar van overlijden bekend of er worden verschillende jaartallen genoemd, soms met, vaak zonder datum. In GAS VIII en GAS IX vermeldt Sezgin bij Abū ʿUbayda zelfs twee verschillende geboortejaren. Waarschijnlijk is dit een (type)-fout, hoewel in dat geval typefouten in zowel het jaartal AH als het jaar AD zijn gemaakt. Abū ʿUbayda zou, gezien de uiterste jaartallen, (bijna) 100 jaar geworden kunnen zijn. Wanneer dat zo was, zou dat een vermeldenswaardig feit zijn. Nergens echter wordt zijn leeftijd vermeld. Hoewel bij as-Sīrāfi de jaartallen van geboorte nogal variëren, lijkt men het over het sterfjaar eens te zijn. De EI heeft zelfs een datum. Als as-Sīrāfi 84 jaar oud is geworden, zou hij in 895 geboren zijn. In het geval van Ibn an-Nadīm wordt in GAS VIII niet alleen een jaar maar ook datum van overlijden genoemd. Dit wekt de verwachting dat dit een correct gegeven is. Toch worden door de bronnen verschillende geboorte- en sterfjaren genoemd.

Uit de gegevens bij de primaire bronnen (§ 1.1.2) kunnen we lezen dat Abū ʿUbayda en as-Sīrāfi ruim 150 jaar na elkaar leefden. De eerste verwijzing naar Abū ʿUbayda is geen

verwijzing naar zijn eigen werk, maar naar een citaat van as-Sīrāfī, van latere datum dus. Van de twee oudste bronnen, ʿĀṣim ibn Abī an-Nujūd en Abū ʿUbayda, is geen werk bewaard gebleven en zijn daarom niet te raadplegen.

De oudste bronnen waar Semaan de anekdotes in § 1.1 over het ontstaan van de Arabische grammatica uit gehaald heeft, zijn op zijn vroegst van 200 jaar na Abū l-'Aswad. De op één na oudste bron, namelijk as-Sīrāfī, 300 jaar na Abū l-'Aswad, kent reeds verschillende verhalen met meerdere varianten. Dit is opvallend te noemen en hier zou de conclusie getrokken kunnen worden dat deze verhalen op dat moment al legendarisch waren. De conclusie van Semaan over de manier waarop Abū l-'Aswad een rol in deze verhalen heeft gekregen, sluit aan bij het idee dat deze verhalen legendarisch en gefingeerd zijn.

In verband met vermeende Griekse invloeden in de Arabische grammatica legt Semaan inderdaad een link met de taalwetenschap van de Grieken. Voor hem staat vast dat de Arabische linguïstiek in Mesopotamië is ontstaan. Daar bedreven oost-Syriërs reeds vanaf de vijfde eeuw (hun eigen) taalwetenschap, die zij volgens Semaan van de Grieken hadden geleerd. Een tweede aspect van Griekse invloed ziet Semaan in de driedeling van woordsoorten naar Aristoteles' model in *ism* naamwoord, *fʿl* werkwoord en *ḥarf* partikel, die zelfs in een vroege traditie voorkomt. Over deze Griekse invloed wordt later uitgebreider gesproken. Het is de vraag of de driedeling van woordsoorten als eerste door Aristoteles is bedacht en wellicht geen Griekse uitvinding is.

Over Sibawayhi schrijft Semaan dat deze het oudst bewaard gebleven grammaticale werk heeft geschreven, namelijk *Kitāb Sibawayhi* het boek van Sibawayhi. Er is geen werk van voorgangers van Sibawayhi bewaard gebleven. *Kitāb Sibawayhi* beschrijft niet alleen de fonetiek, maar omvat praktisch alle grammaticale kennis die in die tijd voorhanden was. Semaan schrijft dat er bronnen zijn die beweren dat Sibawayhi materiaal van zijn leermeester al-Khalīl zou hebben gekregen om te gebruiken in zijn *Kitāb*. Allereerst zou al-Khalīl alleen een lexicografisch boek hebben geschreven en ten tweede geeft Semaan aan dat aan de authenticiteit van het werk van al-Khalīl wordt getwijfeld. Daarmee geeft Semaan aan dat er geen bewijs is van eerdere boeken op het gebied van de Arabische grammatica. Als er al werken zouden zijn geschreven, waren deze zeker niet zo volledig als *Kitāb Sibawayhi* is.

2. Michael G. Carter

2.1 Abū l-'Aswad ad-Du'alī

Carter heeft veel over Sībawayhi en weinig over Abū l-'Aswad geschreven. In zijn boek *Sībawayhi* uit 2004 schrijft hij dat de traditionele Arabische uitleg over het ontstaan van Arabische grammatica zich afspeelt ten tijde van de regeringsperiode van de vierde kalief 'Alī³³. De reden voor het ontstaan zou zijn dat het Klassiek Arabisch te maken kreeg met taalbederf, waarna de secretaris van kalief 'Alī, Abū l-'Aswad, op aanwijzen van 'Alī de basisregels van de grammatica opschreef. Carter schrijft dat het niet onmogelijk is dat het zo gebeurd is, ook de timing zou kunnen kloppen, maar omdat er geen geschreven documenten uit de tijd van Abū l-'Aswad tot aan de tijd van de volledig uitgewerkte *Kitāb Sībawayhi* zijn overgeleverd, verwerpt hij deze theorie. Voor hem is Abū l-'Aswad de "(legendary) founder"³⁴ en "*Sībawayhi [is] the founder not only of Arabic grammar but also of Arabic linguistics (...)*"³⁵. Hij benadrukt dat de anekdotes over het ontstaan van de Arabische grammatica met uiterste voorzichtigheid moeten worden bekeken. Alle "bewijzen" voor deze anekdotes stammen uit de negende eeuw en later, de tijd waarin de Arabieren bewust hun verleden begonnen te herinterpreteren "... in accordance with a specifically Islamic view of history."³⁶ De enige bron die Carter over deze vroege periode noemt (noot 5 in "When did the Arabic word *naḥw* first come to denote grammar?") is Sezgin. Hij schrijft dat deze als vroegste bibliografisch boek het werk van al-Jumāḥī noemt (zie § 3.1.2).

2.2 Sībawayhi en KITĀB SĪBĀWAYHI

Zoals in de vorige paragraaf is te lezen, noemt Carter Sībawayhi de grondlegger van de Arabische grammatica. Hij noemt hem een genie en zijn *Kitāb Sībawayhi* buitengewoon. Carter schrijft in *Sībawayhi*³⁷ dat een van diens doelen het vastleggen van de Arabische taal in regels was, zodat volgende generaties de taal goed zouden kunnen uitspreken en gebruiken. In dat opzicht is *al-Kitāb* een grammatica. Sībawayhi had een enorme hoeveelheid authentiek materiaal dat allemaal beschreven moest worden. Zo had hij gegevens verzameld van de oorspronkelijke taal van de bedoeïenen, de kunstmatige taal van de Arabische poëzie, de ingewikkelde en afwijkende taal van de Koran, de *Ḥadīth*, spreekwoorden en gezegden en

³³ Carter, *Sībawayhi*, 3; regeringsperiode Kalief 'Alī ibn 'Abī Ṭālib 656-661

³⁴ Carter, "When did the Arabic word *naḥw* first come to denote grammar?", 267

³⁵ Carter, *Sībawayhi*, 1

³⁶ Carter, "When did the Arabic word *naḥw* first come to denote grammar?", 265

³⁷ Carter, *Sībawayhi*, 1-4

verzonnen woorden en zinnen.³⁸ Van deze bronnen mocht niets buitengesloten worden, waardoor Sibawayhi nogal eens op verschijnselen stuitte, die niet binnen de regels te passen waren. Omdat deze toch ingepast werden, is *al-Kitāb* voornamelijk beschrijvend van aard geworden in tegenstelling tot wat gebruikelijker is voor een (leer-)grammatica, namelijk van voorschrijvende aard. De opvolgers van Sibawayhi hebben er vervolgens tientallen jaren over gedaan om er een voorschrijvend en pedagogisch boek van te maken dat geschikt was voor onderwijs en correct-Arabische spraak. *Al-Kitāb* bestaat al meer dan twaalf eeuwen en is nog steeds het fundament van alle latere ontwikkelingen in de Arabische grammatica.

Omdat er praktisch geen bewijs is van eerdere wetenschappelijke interesse in het Arabisch dan *al-Kitāb*, is het het enige boek waar we ons op kunnen baseren. Carter noemt dit opmerkelijk. *Al-Kitāb* is zeer omvangrijk - de twee belangrijkste negentiende-eeuwse uitgaven van *al-Kitāb* beslaan meer dan 900 pagina's - en het is vreemd dat daar niets aan vooraf zou zijn gegaan. Carter gaat ervan uit dat Sibawayhi niet in een vacuüm schreef en vindt het aannemelijk dat *al-Kitāb* een weergave van de intellectuele omgeving van die tijd is. Uit de tijd tussen Abū l-'Aswad en Sibawayhi zijn geen geschreven bronnen en daarom is er van dat moment geen bewijs van interesse op het gebied van grammatica. Uit de tijd voor Sibawayhi is in de ontwikkeling van het Arabische schrift slechts het ontstaan van de diacritische punten en de vocaaltekens bekend. In *al-Kitāb* staan verwijzingen naar discussies en tegenspraak met tegenstanders, anoniem of met naam. Zo wordt diverse malen, meestal op een negatieve manier, verwezen naar *naḥwīyyūn*. Blijkbaar is dit een anonieme groep geleerden, later aangeduid met "grammatici". In deze vroege periode zijn dit waarschijnlijk "mensen die zich bezighouden met de manier waarop er gesproken wordt" of "mensen die zich bezighouden met de manier waarop de Koran gereciteerd wordt". Carter vindt het zeer waarschijnlijk dat er terminologie en methodes voorhanden waren waar Sibawayhi mee verder ging. Echter, de bijdrage en de vernieuwingen van Sibawayhi noemt hij veel groter en vindt daardoor dat *Kitāb Sibawayhi* als origineel beschouwd kan worden.

Carter begint zijn boek met een beschrijving van de persoon Sibawayhi³⁹. Veel gegevens over hem zijn onzeker. Hij is waarschijnlijk geboren in 752. Als geboorteplaats wordt meestal al-Bayḍā' bij Shīrāz, Perzië genoemd. Als jaar van overlijden houdt Carter ongeveer 796 aan. Verschillende bronnen geven een overlijdensjaar tussen 778 en 810 aan en Sibawayhi was in de 30 of in de 40 toen hij overleed. Zijn volledige naam is Abū Bishr ʿAmr ibn ʿUthmān ibn

³⁸ Carter, *Sibawayhi*, 39

³⁹ Carter, *Sibawayhi*, 7-32

Qanbar en hij is een *mawlā* van de stam Banū Ḥārith ibn Ka'b. Sibawayhi is een soort bijnaam, waarschijnlijk het verkleinwoord van het Perzische woord *Seboe* en betekent "appeltje". Hij ging naar Baṣra om te gaan studeren op het gebied van religieus recht. Na een incident waarbij hij een ernstige grammaticale fout maakte, ging hij zich met grammatica bezighouden. De meningen verschillen over de fout die hij maakte. De meeste bronnen beschrijven dat Sibawayhi, terwijl hij bij Ḥammād ibn Salama (d. 784) de *Ḥadīth* leerde, bij het reciteren las "*mā min 'aṣḥābī 'illā man law shi'tu la-'akhadhtu 'alayhi laysa 'abū (NOMINATIEF) l-dardā'i*" (in plaats van "*laysa 'abā l-dardā'i*" ACCUSATIEF) "Er is geen van mijn metgezellen waartegen ik bezwaar zou willen maken, behalve Abū l-Dardā' ". Hij werd publiekelijk gecorrigeerd, schaamde zich diep, besloot grammatica te gaan studeren en sloot zich aan bij de *majlis* van al-'Akhfash al-'Awsaṭ⁴⁰, waartoe Ya'qūb al-Ḥaḍramī⁴¹, een vooraanstaand Koranexpert, en al-Khalīl ibn 'Aḥmad⁴² behoorden. In biografieën worden meerdere voorvallen met dit soort taalfouten genoemd. Sibawayhi was geen goed spreker in het openbaar en werd als niet-Arabier van wie het Arabisch geen moedertaal was, bewust gekleineerd door bijvoorbeeld de uitspraak dat hij een spraakgebrek zou hebben. Hij had veel last van de jaloezie en vijandigheid van grammatici uit Kūfa die hem herhaaldelijk, publiekelijk, onderuit probeerden te halen.

De *majlis* van al-'Akhfash bestond naast Ya'qūb al-Ḥaḍramī en al-Khalīl uit, zoals Carter schrijft, "de rest van de grammatici". Volgens hem geeft dit aan dat de grammatica in Baṣra reeds zover ontwikkeld was dat er geleerden waren die "grammatici" genoemd werden en dat er over grammatica gediscussieerd werd. Hier spreekt Carter zich tegen met zijn eerdere uitspraak dat in deze vroege periode dit waarschijnlijk "mensen die zich bezighouden met de manier waarop de Koran gereciteerd wordt" en er nog niet van "grammatici" gesproken werd (zie hierboven). Carter vervolgt dat Sibawayhi op dat moment een publiek figuur werd en tijdens debatten in het openbaar optrad. Volgens sommige bronnen ging hij naar Bagdad om daar te debatteren met de Kūfische grammatici al-Kisā'ī (d. 805) en al-Farrā' (d. 822), maar Carter zegt dat het niet zeker is dat Sibawayhi ooit in Bagdad is geweest. Toch is Bagdad de plaats waar het meest bekende incident uit het leven van Sibawayhi, *Mas'alat az-zunbūr* "de kwestie van de horzel" genoemd, zich afspeelde. Het verhaal gaat dat al-Kisā'ī met

⁴⁰ GAS IX: al-'Akhfash al-'Awsaṭ (d. 830) was leerling van Sibawayhi. Carter: "...al-'Aḥfaṣ, a figure older than Sibawayhi..." (*Sibawayhi*, 12); waarschijnlijk bedoelt Carter Abū l-Khaṭṭāb al-'Akhfash (ca 700-793). Ook in de *EI* (artikel al-'Akhfash deel 1, 321) worden Abū l-Khaṭṭāb al-'Akhfash als leraar en al-'Akhfash al-'Awsaṭ als leerling van Sibawayhi genoemd.

⁴¹ Niet gevonden in GAS en *EI*

⁴² GAS IX, 44-48: geboren 718 en overleden 776 of 791; *EI*, IV, 962, d. 776 of 786 of 791

Sibawayhi een uitdaging aanging over de grammatica van de zin *qad kuntu 'azunnu 'anna l-'aqraba 'ashaddu la^satan min az-zunbūri, fa-'idhā huwa hiya* "Ik dacht altijd dat de steek van een scorpioen erger was dan van een wesp en dat is zo". De vraag in dit debat was of het einde van de zin moest zijn *fa-'idhā huwa hiya* of *fa-'idhā huwa 'iyyāhā*. Volgens Sibawayhi was de eerste versie goed. Al-Kisā'ī haalde echter vier bedoeïenen naar voren die verklaarden dat de tweede versie de juiste was. In de meest dramatische versie van dit verhaal heeft al-Kisā'ī de bedoeïenen omgekocht, is Sibawayhi opnieuw publiekelijk vernederd, gaat terug naar zijn geboorteland en overlijdt kort daarna. Andere versies zijn minder dramatisch, maar allemaal eindigen ze met de het vertrek en de dood van Sibawayhi. Over de oorzaak en de plaats van zijn overlijden bestaat veel onduidelijkheid.

Namen van grammatici in Kitāb Sibawayhi

Carter vervolgt zijn boek met de beschrijving van personen die Sibawayhi bij naam in zijn *Kitāb* noemt. De eerste persoon is ^cAbdullāh ibn Mas^cūd (d. 652/3), één van de metgezellen van de profeet Muḥammad. Er wordt driemaal naar hem verwezen. Van twee anderen is zo weinig bekend dat ze hier niet genoemd worden. De veertien personen die hieronder vermeld worden, zijn allemaal interessant, omdat zij terug te vinden zijn in de GAS. De eerste drie kende Sibawayhi niet persoonlijk, de vijf daarna wel. Het zijn:

1. Abū Dāwūd ^cAbd ar-Raḥmān ibn Hurmūz al-'A^craj (d. 735) wordt driemaal geciteerd. Hij was verbonden aan Abū l-'Aswad en wordt gezien als mede-grondlegger van de grammatica, hoewel daar volgens Carter geen bewijs van is overleverd.
2. ^cAbdullāh ibn Abī 'Ishāq (d. 735 of 745)⁴³ wordt zeven keer geciteerd. Hij heeft het (niet bewaard gebleven) boek *Kitāb al-'ilal* geschreven waardoor hij nogal eens de vroegste Arabische grammaticus wordt genoemd. Volgens Carter is er echter te weinig over hem bekend om daar een oordeel over te kunnen geven.
3. Abū ^cAmr ibn al-'Alā' (d. 771) is één van de zeven Koranlezers en leraar van een aantal tijdgenoten van Sibawayhi. Hij wordt 57 maal geciteerd. De verwijzingen naar hem zijn steeds indirect, bijvoorbeeld via Yūnus of al-Khalīl (zie nr. 7 en 8).
4. ^cĪsā ibn ^cUmar (d. 766) wordt twintig keer geciteerd. Er is weinig over hem bekend. Uit de manier waarop hij geciteerd wordt, blijkt dat Sibawayhi hem persoonlijk heeft gekend. Er zijn twee titels van niet bewaard gebleven boeken bekend. De informatie hierover noemt Carter echter zo vaag en onduidelijk dat niet zeker is dat deze werken werkelijk bestaan hebben.

⁴³ Carter, *Sibawayhi*, 18: hier staan twee foute jaartallen, namelijk "117/135 of 127/145"; dit moet zijn 117/735 of 127/ 745

5. Abū l-Khaṭṭāb al-'Akhfash (d. 773/4) wordt 58 maal geciteerd. Hij heeft waarschijnlijk grote invloed op Sibawayhi gehad. Uit de citaten blijkt dat Sibawayhi taalkundige problemen met hem besprak.
6. Hārūn al-Qāri' (d. 786), Hārūn ibn Mūsā Abū 'Abdullāh al-'Atakī al-'A'war, wordt vijfmaal geciteerd.⁴⁴
7. Yūnus ibn Ḥabīb (d. 799/800) wordt 217 maal geciteerd. Na al-Khalīl was Yūnus de belangrijkste leermeester van Sibawayhi. Volgens Carter waren zijn ideeën belangrijk voor Sibawayhi. Leermeesters van Yūnus waren 'Abdullāh ibn Abī 'Ishāq (nr. 2), Abū 'Amr ibn al-'Alā' (nr. 3), 'Īsā ibn 'Umar (nr. 4) en de eerdergenoemde Ḥammād ibn Salama. Leerlingen waren onder anderen Abū 'Ubayda (nr. 11), Abū Zayd al-'Anṣārī (nr. 12), Quṭrub (d. 821; wordt een leerling van Sibawayhi genoemd, maar was waarschijnlijk meer een medewerker of assistent) en al-Farrā' uit Kūfa (zie hierboven). Yūnus heeft zowel al-Khalīl als Sibawayhi overleefd en heeft vervolgens een rol gespeeld bij het tot stand komen van een officiële versie van *al-Kitāb*.
8. Al-Khalīl ibn 'Aḥmad (d. op zijn laatst 791/2) wordt 608 maal bij naam geciteerd en waarschijnlijk nog eens zoveel keer met enkel "hij". Net als van Yūnus waren Abū 'Amr ibn al-'Alā' (nr. 3) en 'Īsā ibn 'Umar (nr. 4) leraren van al-Khalīl. Sibawayhi was één van zijn vier leerlingen. Al-Khalīl voelde volgens Carter grote genegenheid voor Sibawayhi en andersom had Sibawayhi grenzeloos respect voor al-Khalīl. Volgens Carter was er zonder al-Khalīl geen *Kitāb Sibawayhi* ontstaan, maar zonder Sibawayhi was deze nooit geschreven. Hij noemt al-Khalīl "*the most important single contributor to the KITĀB.*"⁴⁵ Over de grootte van zijn bijdrage zijn de meningen verdeeld. Carter is overtuigd van de bijdrage van al-Khalīl, maar geeft tegelijkertijd aan dat de originaliteit van Sibawayhi oneindig veel groter is. Hij was in staat de ideeën van al-Khalīl verder uit te werken en te ontwikkelen tot een uniek en origineel systeem.

De volgende personen zijn oudere tijdgenoten van Sibawayhi. Zij komen bij name voor in *al-Kitāb* of staan in de inleiding van manuscripten van *al-Kitāb*. Nummer 9, 11 en 12 zouden volgens Carter aan *al-Kitāb* verbonden zijn, zoals hij schrijft "*...as part of the process of anchoring the KITĀB in a Basran environment, which would have happened after the KITĀB had been recognized as the founding text of a new science.*"⁴⁶ De laatste twee personen komen uit

⁴⁴ Carter verwijst naar GAS IX, 43f Hārūn ibn Mūsā

⁴⁵ Carter, *Sibawayhi*, 27-32

⁴⁶ Carter, *Sibawayhi*, 24

Kūfa, maar hebben ook in Baṣra gestudeerd. Volgens Carter kunnen zij een symbolische rol hebben gekregen om een brug te slaan tussen Baṣra en Kūfa.

9. Al-'Aṣma'ī (740-828) wordt tweemaal geciteerd. Hij is een oudere tijdgenoot van Sibawayhi, maar te jong om zijn leermeester te zijn. Hij was een belangrijke filoloog, leerling van Abū 'Amr ibn al-'Alā' (nr. 3 hierboven).
10. Al-'Akhfash al-'Awsaṭ Abū l-Ḥasan (d. 830) wordt eenmaal geciteerd. Hij is de enige leerling van Sibawayhi. Er zijn veel opmerkingen van hem opgenomen in het manuscript van *al-Kitāb* onder de naam Abū l-Ḥasan, maar deze zijn in de gedrukte uitgave geschrapt.
11. Abū 'Ubayda (728 of 738 - 822 of 828) heeft waarschijnlijk geen persoonlijk contact met Sibawayhi gehad. Hij was leerling van Abū 'Amr (nr. 3), Yūnus (nr. 7), 'Īsā (nr. 4) en Abū l-Khaṭṭāb (nr. 5).
12. Abū Zayd al-'Anṣārī (738-830) zei van zichzelf dat wanneer Sibawayhi in *al-Kitāb* naar een betrouwbare, anonieme bron verwees, hij daarmee bedoeld werd.
13. Al-Liḥyānī (geen data bekend) studeerde in Kūfa bij al-Kisā'i en in Baṣra bij al-'Aṣma'ī (nr. 9), Abū Zayd (nr. 12), Abū 'Ubayda (nr. 11) en Abū 'Amr ash-Shaybānī (wordt verder niet genoemd).
14. Al-Ru'āsī (leefde ten tijde van de regeerperiode van ar-Rashīd 789-809) was een grammaticus uit Kūfa die onder anderen met 'Īsā ibn 'Umar (nr. 4) en Abū 'Amr ibn al-'Alā' (nr. 3) heeft gestudeerd en met al-Khalīl te maken heeft gehad.

2.3 Buitenlandse, met name Griekse invloed in de Arabische grammatica

Carter heeft in 1972 het artikel "*Les origines de la Grammaire Arabe*" geschreven over "l'hypothèse Grecque", de theorie dat de Arabische grammatica, via het Syrisch, is gebaseerd op de Griekse logica. Het wordt al snel duidelijk dat hij het met deze theorie niet eens is. Hij zegt dat het misschien waar is dat er Griekse elementen in de Arabische grammatica terecht zijn gekomen, maar dat er in het eerste Arabische grammaticale werk, *Kitāb Sibawayhi*, een overmaat aan ethische en juridische termen staat. De oorsprong daarvan zoekt Carter eerder in het vocabulair en de methodes van de islamitische rechtspraak. Daarbij schrijft hij dat de Griekse grammaticale begrippen in het geheel niet toepasbaar zijn op het grammaticale systeem dat Sibawayhi heeft samengesteld en vervolgens dat er geen enkel gedocumenteerd bewijs en geen verwijzingen naar buitenlandse bronnen zijn.⁴⁷ Hij schrijft dat de Griekse hypothese is gebaseerd op de volgorde waarin de Griekse, Syrische en de Arabische grammatica zich ontwikkelden. De Syrische grammatica is door Jacob van Edessa (d. 708)

⁴⁷ Carter, "Les origines de la Grammaire Arabe", 70-71

gecodificeerd, maar hij wordt niet in de Arabische geschiedenis genoemd en andere Syrische grammatici ook niet. De tijd vanaf de Arabische veroveringen tot aan het ontstaan van de Arabische grammatica - Carter schrijft dat dit ongeveer het jaar 750 is - is de periode waarin de mogelijkheid voor Syrische invloed het grootst was. In deze periode waren de volgende personen bezig op het gebied van de Syrische grammatica en de Hellenistische wetenschappen: Joseph Ḥuzāya (d. 580), Jacob van Edessa (d. 708), Athanasius van Balad (d. 686), Ḥenānīsho' (d. 699), Ishodenah (werkzaam 695), Giwargis, Bischof van de Arabieren (d. 724), Johannes van Litharb (d. 737/8), Marj Abha II (d. 751), Dāwud bar Paulos (werkzaam 785) en de monniken die de westers-Syrische Masora hebben uitgegeven.

In 2004 schrijft Carter in *Sibawayhi*⁴⁸ dat het voor de hand ligt te veronderstellen dat er aan een dergelijk groots werk als *Kitāb Sibawayhi* eerdere modellen en invloeden voorafgegaan zijn. In dat opzicht noemt hij, zoals eerder genoemd, mogelijke Griekse en Syrische, maar ook Indiase bronnen. De Indiase hypothese is gebaseerd op de overeenkomst tussen de volgorde van de Arabische fonemen die Sibawayhi (volgens Carter ongetwijfeld in navolging van zijn leermeester al-Khalīl) heeft toegepast. Er is echter geen documentatie en daardoor geen bewijs voor. Over een mogelijke Griekse oorsprong is zijn bezwaar nog steeds dat er niets, geen naam of verwijzing, is gedocumenteerd. Er is niets dat het bewijs levert dat Sibawayhi op de hoogte was van de Griekse grammatica, mogelijk via het Syrisch. Integendeel, hij vindt het zelfs opvallend dat er in *al-Kitāb* geen tekenen van direct contact uit deze hoek zijn, gezien het vele contact tussen christenen en moslims in die periode.

2.4 Biografische gegevens

Ten tijde van zijn publicaties uit 1973, 1981 en 1985 die voor deze scriptie zijn gebruikt, was Carter verbonden aan de University of Sydney, Australië. Onder het artikel "*When did the Arabic Word نَاهِوَ first come to denote Grammar?*" uit 1985 staat dat men kan corresponderen met Dr. M.G. Carter via het Department of Semitic Studies, University of Sydney. In een artikel uit 1994 is zijn adres Department of Near Eastern Languages & Literatures, New York University. Op de kaft van *Sibawayhi* uit 2004 staat dat hij professor is in het Department of East European and Oriental Studies aan de University of Oslo, Noorwegen. Via de sites van deze universiteiten komen we verder niets te weten. Voor zover ik heb kunnen bekijken komt Carter nergens als medewerker voor. Het enige aanknopingspunt is een pagina in oprichting over Sibawayhi en zijn *Kitāb* via de website van de Universiteit van Oslo. Als we de

⁴⁸ Carter, *Sibawayhi*, 2-3

publicaties van Carter in PiCarta bekijken, vinden we publicaties vanaf 1972 tot en met 2008. Vanaf ongeveer het jaar 2000 zijn dat hoofdzakelijk boekbesprekingen.

2.5 Conclusie

Bij Carter is het duidelijk hoe de verhoudingen liggen: Abū l-'Aswad is de legendarische en Sibawayhi de werkelijke grondlegger van de Arabische grammatica. Hij is overtuigd van de genialiteit van Sibawayhi en zijn *Kitāb* noemt hij een meesterwerk. Dat meesterwerk is nog steeds de basis van de huidige Arabische grammatica. Carter denkt dat er vóór Sibawayhi mensen bezig waren met grammatica, maar daar is ten eerste niets van overgebleven en ten tweede vallen hun activiteiten bij Sibawayhi in het niet. Hij zegt dat de boeken uit die tijd niet te beoordelen zijn, maar hij lijkt zelfs te ontkennen dat ze er waren. Het is begrijpelijk dat ze niet beoordeeld kunnen worden, eenvoudigweg omdat ze er niet meer zijn, maar men kan zich afvragen of je op deze manier kunt ontkennen dat ze er waren. Daarbij zegt hij dat de Arabische grammatica rond het jaar 750 is ontstaan, terwijl hij uit gaat van het jaar 752 als geboortjaar van Sibawayhi.

Carter heeft geen anekdotes opgenomen over Abū l-'Aswad. Daarom kunnen we hier niets concluderen over deze verhalen en zijn er geen bronnen te analyseren. Carter vertelt twee anekdotes over Sibawayhi die lijken op de anekdotes van Abū l-'Aswad lijken. Wat overeenkomt is het feit dat taalfouten een grote rol spelen en dat zowel bij Abū l-'Aswad (direct) als bij Sibawayhi (indirect) een taalfout de aanzet was tot het gaan samenstellen van de Arabische grammatica. Daarbij komt dat er een overeenkomst in type taalfout is. De taalfout in het eerste verhaal zou vergeleken kunnen worden met de taalfout uit verhalen 1, 2 en 3 van Semaan. De overeenkomst is het grootst met verhaal 1. In beide gevallen betreft het de recitatie van een heilige tekst, namelijk van een Koranvers en van een *Ḥadīth*. In beide gevallen wordt een verkeerde naamvalsuitgang gebruikt. De taalfouten in verhaal 2 en 3 van Semaan betreffen uitspraken in de spreektaal en ook hier worden verkeerde naamvalsuitgangen gebruikt. De enige bron waar Carter in zijn boek *Sibawayhi* naar verwijst is Ibn Qutayba. Carter citeert een stukje, waarin staat dat Sibawayhi werd vernederd, maar er wordt niet beschreven hoe. Het gaat hierbij om de vernedering aan het eind van zijn leven, de confrontatie met al-Kisā'ī.

Door het benoemen van een aantal personen die met Sibawayhi en *Kitāb Sibawayhi* in verband staan, kunnen we een stukje terug in de geschiedenis naar Abū l-'Aswad. Dit is

echter nog te kort en te summier. Wat opvalt is dat Abū ʿUbayda genoemd wordt. Deze staat in de lijst met bronnen die we bij Semaan hebben gemaakt. Abū ʿUbayda blijkt een tijdgenoot van Sibawayhi te zijn geweest.

Carter is duidelijk in zijn mening over de "Griekse theorie". Hij is het daar niet mee eens. Er komen geen termen en methodes overeen. Deze komen volgens Carter onder andere uit de rechtspraak. Het grammaticale systeem van Sibawayhi lijkt in niets op de Griekse grammatica. Er is geen geschreven bewijs en er zijn geen verwijzingen naar Griekse bronnen.

3. Kees (C.H.M.) Versteegh

3.1 Abū l-'Aswad ad-Du'alī

Versteegh heeft veel over het ontstaan van de Arabische geschiedenis geschreven. Net als Semaan heeft hij een aantal anekdotes over Abū l-'Aswad opgenomen die passen in de traditie over het ontstaan van de Arabische grammatica. In *Greek elements in Arabic Linguistic Thinking* schrijft hij kort over Abū l-'Aswad⁴⁹. Op dat moment (het boek is een uitgave uit 1977) spreekt hij in tegenstelling tot Semaan op een manier over Abū l-'Aswad alsof deze werkelijk grammaticus was en werkelijk aan het begin van de Arabische grammatica heeft gestaan. Versteegh schrijft bijvoorbeeld "*An interest in grammar was to men like Sibawaihi and his immediate predecessors and successors not theoretical, but only a means to a single goal, substantially the same one as Abū 'l-Aswad had had, namely to create some order in the immense material of the Arabic language*" en ook zegt hij "*...following Abū 'l-Aswad's first endeavours...*"⁵⁰. Hij benadrukt dat een Arabische grammatica in eerste instantie nodig was in verband met taalcorruptie door analfabeten en niet-Arabische bekeerde moslims, met name wanneer het Koranteksten betrof. Hij wijst erop dat het ook in andere talen is voorgekomen dat een grammatica nodig was om oude en heilige teksten op de juiste manier te behouden en te kunnen (blijven) begrijpen, zoals de Homerus in het Grieks, de Vedas in India, de IJslandse sagen en de teksten van Confucius in China. In de tradities worden vaak de namen van Abū l-'Aswad ad-Du'alī en kalief ʿAlī ibn Abī Ṭālib verbonden aan de uitvinding van de Arabische grammatica. Van Abū l-'Aswad zegt Versteegh dat deze de vocaaltekens heeft uitgevonden⁵¹ en over de rol van ʿAlī zegt hij dat er wordt gezegd dat deze de grammaticaregels aan Abū l-'Aswad heeft gegeven, namelijk de driedeling van woordsoorten⁵².

In tegenstelling tot het bovenstaande schrijft Versteegh tien jaar later in *Die Arabische Sprachwissenschaft* in de *Grundriss der Arabischen Philologie II (GAP II)* dat de rol van "uitvinder van de Arabische grammatica" niet exclusief aan Abū l-'Aswad wordt toebedeeld, maar dat in dit verband ook andere namen worden genoemd⁵³. Abū l-'Aswad (of Naṣr ibn ʿĀṣim of Yaḥyā ibn Yaʿmar⁵⁴) zou de vocaaltekens hebben uitgevonden naar voorbeeld van het Syrische schrift en samen met ʿAlī een aantal grammaticaregels hebben vastgelegd.

⁴⁹ Versteegh, *Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking*, 5-7 en 10-11

⁵⁰ Versteegh, *Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking*, 10-11

⁵¹ Zie § 1.1, onderdeel van verhaal 1

⁵² Zie § 1.1, onderdeel van verhaal 3

⁵³ Versteegh, *GAP II*, 150-151; *Arabic Grammar and Qur'ānic Exegesis in Early Islam*, 29

⁵⁴ Zie § 1.1

Versteegh spreekt hier over het legendarische karakter van de tradities en dat ondanks dit legendarische karakter voor hem nog steeds vaststaat dat de bezorgdheid om het juiste reciteren van de Koran reden is geweest voor het codificeren van de Arabische grammatica. Hij voegt toe dat in deze vroege periode waarschijnlijk nog geen sprake was van een zelfstandige wetenschap op het gebied van grammatica. De islamitische wetenschappen, recht, Koranexegese, traditie en grammatica waren niet vastomlijnd en hadden allemaal een beter begrip van de Koranteksten ten doel. In *Greek elements in Arabic Linguistic Thinking* schrijft hij uitgebreid over de vermeende Griekse invloed op de Arabische grammatica. In *GAP II* spreekt hij over Indiase invloed, maar doet daarbij de uitspraak dat het systeem van de Arabische grammatica in geen geval het resultaat van vreemde invloed is, maar een schepping van Arabische grammatici. Dit aspect benadrukt hij nogmaals in *Het Arabisch*⁵⁵. Daarin schrijft hij namelijk dat "...welke invloed ook meegespeeld heeft bij de ontwikkeling van de Arabisch grammatica, deze in ieder geval een geheel eigen systeem heeft opgeleverd. Dit systeem werd speciaal voor het Arabisch ontworpen en hield geen rekening met andere talen."

In ditzelfde boek vertelt Versteegh het volgens hem bekendste verhaal uit de Arabische traditie over het ontstaan van de grammatica. Als we het vergelijken met de verhalen die in §1.1 bij Semaan beschreven zijn, is dit verhaal een combinatie van elementen uit de verhalen 2 en 3. Het verhaal gaat als volgt⁵⁶:

1. Na de periode van de veroveringen door de Arabieren verslechterde de kennis van de Arabische taal, vooral onder nieuwe bekeerlingen. Eén van de *marwālī* zei: "*turwuffīya 'abānā wa-taraka banūna*" "onze vader (ACCUSATIEF IN PLAATS VAN NOMINATIEF) is gestorven en heeft zonen (NOMINATIEF IN PLAATS VAN ACCUSATIEF) achtergelaten". Kalief 'Alī was zo geschokt door deze fout dat hij Abū l-'Aswad opdracht gaf een grammatica samen te stellen. Deze weigerde in eerste instantie, maar na een gebeurtenis met een foute uitspraak van zijn eigen dochter zag hij de noodzaak in. Zijn dochter zei namelijk op een avond tegen hem: "*mā 'aḥsanu s-samā'i*" "wat is het mooiste van de hemel" maar zij had willen zeggen "*wat is de hemel mooi*" "*mā 'aḥsana s-samā'a*".

Er wordt aangegeven dat er verschillende anekdotes zijn waarin verschillende taalfouten gemaakt worden. In dit verhaal geeft Versteegh het voorbeeld van de taalfout uit verhaal 2 van Semaan. Hij noemt het "*natuurlijk een legendarisch verhaal, hoewel er misschien een grond van waarheid in kan schuilen.*"

⁵⁵ Versteegh, *Het Arabisch*, 71

⁵⁶ Versteegh, *Het Arabisch*, 68-71

The Explanation of Linguistic Causes: az-Zağğāğī's Theory of Grammar is een vertaling van *Kitāb al-'iḍāḥ* van az-Zajjājī (d. ca. 950) door Versteegh. Hierin is een verhaal over de uitvinding van de Arabische grammatica opgenomen⁵⁷. Het is de versie waarin de verklaring voor de naam van de wetenschap van de grammatica, *naḥw*, wordt gegeven en gaat als volgt:

2. Abū l-'Aswad stoorde zich aan de taalfouten binnen de gemengde samenleving van Arabieren en niet-Arabieren in Baṣra. Toen zijn dochter op een dag tegen hem zei: "*yābāh, mā 'ashaddu l-ḥarri*" "*Oh vader, wat is de hevigste hitte?*" in plaats van "*mā 'ashadda l-harra*" "*wat een hitte*" besloot hij een boek te schrijven met de regels van de Arabische taal. Ziyād echter stond het niet toe. Pas toen de taalcorruptie toenam en de taal verslechterde gaf hij Abū l-'Aswad de opdracht. Nadat Abū l-'Aswad een boek over de gehele Arabische taal had samengesteld, zei hij tegen de Arabieren: "*unḥū hādḥā n-naḥw*" "*volg deze richting*". Daarom heet de wetenschap van de grammatica in het Arabisch *naḥw*. De grammaticaregel dat de taal onderverdeeld wordt in naamwoord, werkwoord en partikel heeft Abū l-'Aswad van ʿAlī ibn Abī Ṭālib gekregen.

In het commentaar bij dit verhaal⁵⁸ schrijft Versteegh dat dit verhaal ook wordt verteld met andere namen dan Abū l-'Aswad, zoals Naṣr ibn ʿĀṣim. Over Ziyād voegt hij toe, dat dit Ziyād ibn 'Abīhi is, gouverneur van Irak. In sommige varianten is Ziyād degene die Abū l-'Aswad aanspoort tot het schrijven van een grammatica en in andere varianten is dat ʿAlī ibn Abī Ṭālib.

In *Arabic Grammar and Qur'ānic Exegesis in early Islam* uit 1993 zijn geen verhalen over Abū l-'Aswad opgenomen. Er worden echter een paar interessante opmerkingen gemaakt⁵⁹. Ten eerste wordt Abū l-'Aswad de "*eponymical founder*" van de grammaticaschool in Baṣra genoemd. Ten tweede wordt er verwezen naar een artikel van Fischer⁶⁰ waarin hij uitleg geeft over twee mogelijke betekenissen van de Arabische term *ḥarf*. Fischer schrijft dat de term vóór Sibawayhi slechts in de betekenis van "letter" gebruikt werd en dat Sibawayhi de bedenker van de betekenis "partikel" werd op het moment dat hij dit woord definieert in de openingszin van *al-Kitāb*. Hij concludeert daaruit dat de anekdote over Abū l-'Aswad waarin de driedeling van woorden voorkomt, waaronder *ḥarf*, niet in de zevende eeuw kan hebben plaatsgevonden.

⁵⁷ Versteegh, *The Explanation of Linguistic Causes*, 147-151

⁵⁸ Versteegh, *The Explanation of Linguistic Causes*, 149 en 151

⁵⁹ Versteegh, *Arabic Grammar and Qur'ānic Exegesis in Early Islam*, 13-14, 29, 103-104

⁶⁰ Fischer, "Zur Herkunft des grammatischen Terminus *ḥarf*"

In *Landmarks in Linguistic Thought III* uit 1997 noemt Versteegh Abū l-'Aswad "the mythical founder of Arabic linguistics"⁶¹. In dit boek heeft hij twee varianten van de verhalen over Abū l-'Aswad uit de *Nuzhat al-'Alibbā' fī Ṭabaqāt al-'Udabā'* van Ibn al-'Anbārī⁶² in het Engels vertaald⁶³. Het eerste verhaal is hetzelfde verhaal als verhaal 1 van Semaan (zie § 1.1), die voor deze versie onder andere naar deze bron verwijst. Semaan heeft een element uit het verhaal van al-'Anbārī weggelaten, namelijk dat Ziyād de man die de Koran verkeerd reciteert, opdracht heeft gegeven dit expres te doen, om Abū l-'Aswad te overtuigen van de noodzaak een Arabische grammatica te schrijven. Versteegh heeft het laatste deel van het verhaal van Ibn al-'Anbārī niet vertaald waarin uitgelegd wordt hoe Abū l-'Aswad de vocaaltekens heeft "uitgevonden". Het tweede verhaal dat door hem is vertaald heeft Semaan niet als een variant opgenomen, maar later slechts kort genoemd om de naam van de wetenschap van de grammatica te verklaren. Het is de variant waarin, kort verteld, kalief °Alī een stuk papier in zijn handen heeft en Abū l-'Aswad hem vraagt wat het is. °Alī vertelt dat hij bezorgd is over de toenemende taalfouten die ontstonden door de vermenging van Arabieren met niet-Arabieren en dat hij iets wil maken om deze taalfouten te voorkomen. Hij geeft vervolgens het papier aan Abū l-'Aswad waarop staat "*Taal (al-kalām) is naamwoord, werkwoord en partikel...*" en hij zegt "Volg deze richting ("*unhū hādhā n-naḥw*") en voeg toe wat je vindt."

Het laatst gepubliceerde boek van Versteegh dat in het kader van deze scriptie is onderzocht, is *The Arabic Language* uit 2001. Schreef hij in 1977 over Abū l-'Aswad alsof de verhalen echt gebeurd waren, nu schrijft hij "*The historicity of these anecdotes is, of course, doubtful*"⁶⁴. Hij spreekt over de verschillende varianten van de verhalen over Abū l-'Aswad en beschrijft een tweetal taalfouten die in deze verhalen voorkomen, namelijk de taalfouten van verhaal 1 ("*wa-rasūlibi*" in plaats van "*wa-rasūluhu*") en verhaal 2 ("*tuwuffiya 'abānā* (accusatief in plaats van nominatief) *wa-taraka banūna* (nominatief in plaats van accusatief)"⁶⁵). In de vorige alinea werd genoemd dat Versteegh een stukje weggelaten had uit een variant van Ibn al-'Anbārī. In dit boek is de vertaling daarvan wel opgenomen.⁶⁶ Ook wordt de gebeurtenis met het dochtertje van Abū l-'Aswad kort beschreven waarbij zij zegt: "*mā 'aḥsanu s-samā'i*" "*wat is het mooiste van de hemel*"⁶⁷ wat onderdeel is van bovengenoemd verhaal 1 van Versteegh.

⁶¹ Versteegh, *Landmarks in Linguistic Thought III*, 41

⁶² ibn al-'Anbārī, *Nuzhat al-'Alibbā' fī Ṭabaqāt al-'Udabā'*, ed. Amer, 6 en 4

⁶³ Versteegh, *Landmarks in Linguistic Thought III*, 3 en 4

⁶⁴ Versteegh, *The Arabic Language*, 58

⁶⁵ Versteegh, *The Arabic Language*, 50-51

⁶⁶ Versteegh, *The Arabic Language*, 56

⁶⁷ Versteegh, *The Arabic Language*, 58

3.1.1 Analyse van de verhalen

Behalve verhaal 1 zijn de verhalen van Versteegh letterlijke vertalingen uit boeken die Semaan als bron heeft gebruikt. Daarom beperken we ons tot het analyseren van zijn eerste verhaal. Hij schrijft een aantal keer dat er verschillende verhalen over Abū l-'Aswad en het ontstaan van de Arabische grammatica bekend zijn in verschillende varianten. Verhaal 1 is een samenvoegsel van twee verhalen van Semaan, namelijk 2 en 3, en daarbij zijn elementen toegevoegd en weggelaten. Dit alles bevestigt het variabele karakter van de verhalen over het ontstaan van de Arabische grammatica en laat zien hoe eenvoudig en snel een verhaal verandert. Uit de tekst is te lezen dat Versteegh bekend is met bijna dezelfde tradities als Semaan. Variant 4 van Semaan ontbreekt, hoewel in verhaal 1 van Versteegh een *marwā* voorkomt. Praktisch alle elementen komen op een of andere manier naar voren. Een verschil met Semaan is dat bij hem steeds een reden voor de grammatica wordt genoemd, zoals bijvoorbeeld om de moslimkinderen goed Arabisch te leren.

De personen die in de verhalen voorkomen zijn en de rol die zij spelen

In aanvulling op de analyse van de verhalen van Semaan is in verhaal 1 van Versteegh Ziyād verdwenen en heeft kalief ʿAlī een actieve rol gekregen, de rol van opdrachtgever. De andere personen, Abū l-'Aswad, zijn dochtertje en een *marwā* zijn bekend.

De taalfout, boodschap en/of doel

Wat taalfouten betreft worden er, zoals genoemd, twee tradities (volgens Semaan) gecombineerd, namelijk de taalfout uit verhaal 2 met de taalfout uit verhaal 3 van Semaan. De taalfouten betreffen geen Korantekst, waardoor deze variant geen religieus karakter heeft. Ten opzichte van de verhalen van Semaan lijkt dit verhaal afgekapt. Er komt geen duidelijke boodschap, gericht aan een bevolkingsgroep, naar voren. Het lijkt algemeen noodzakelijk te zijn dat er een Arabische grammatica komt.

3.1.2 Onderzoek naar de bronnen

Versteegh heeft een aantal keer Ibn al-'Anbārī, *Nuzhat al-'Alibbā' fī Ṭabaqāt al-'Uḍabā'*, ed. A. Amer, 1963 als bron gebruikt. Dit is een andere uitgave dan Semaan van Ibn al-'Anbārī heeft gebruikt, maar de Arabische tekst is dezelfde. Deze bron is gebruikt in *Greek elements in Arabic Linguistic Thinking*, pagina's 9-11; in *Landmarks in Linguistic Thinking III*, pagina's 4 en 6 en in *The Arabic Language*, pagina 6-7.

Daarnaast wordt in *Het Arabisch* als bron Semaan genoemd, *Linguistics in the Middle Ages*, 1968, 21 ev. De bronnen die Semaan gebruikt, zijn eerder genoemd in § 1.1.2. Het boek *The*

Explanation of Linguistic Causes: az-Zağğāgī's Theory of Grammar is een vertaling van een boek dat als bron gebruikt wordt, namelijk az-Zağğāgī, *Kitāb al-'Īdāḥ fi 'ilal an-naḥw*, ed. M. al-Mubārak, Cairo: Dār al-^cUrūba, 1959, pagina 89. In dit laatste boek noemt Versteegh ook al-Ġumaḥī, *Ṭabaqāt fuḥūl ash-Shu'arā'*, ed. M.M. Shākir, 2 vols. Najda: Dār al-Madanī, 1974, deel I, pagina 12. In *The Arabic Language* wordt naast al-'Anbārī tevens as-Sīrāfī gebruikt, *'Akhbār an-Naḥwiyyīn al-Baṣriyyīn*, ed. Frenkow, 1936, pagina 19, die ook door Semaan is gebruikt.

Hoe oud zijn de bronnen?

Van as-Sīrāfī hebben we, ondanks onduidelijkheden, in § 1.3 geconcludeerd dat hij leefde van 895 tot 979 en van Ibn al-'Anbārī van 1119 tot 1181. Van az-Zajjāji⁶⁸ zegt Versteegh dat deze in de tweede helft van de derde eeuw A.H., rond 860, 870 is geboren en in 948, 949 of 950 is overleden. In GAS IX staat dat hij in 949 is overleden. Versteegh noemt al-Jumaḥī⁶⁹ de oudste bron en geeft aan dat hij in 846 is overleden. Zowel in de EI als in GAS VIII staat dat hij in 756 is geboren. In de EI staat dat hij in Baṣra onder anderen contact met Abū ^cUbayda had en in 845 of 846 overleed. In GAS VIII staat als jaar van overlijden 846. Wanneer we de bronnen bekijken die we tot nu hebben gevonden, heeft Versteegh gelijk en is al-Jumaḥī de oudste.

We kunnen nu onze chronologische lijst met auteurs aanvullen.

	geboren	gestorven	
^c Āṣim ibn Abī an-Nujūd		745	
Abū ^c Ubayda	728 of 738	825	
al-Jumaḥī	756	846	nieuw
Ibn Qutayba	828	889	
az-Zajjāji	865	949	nieuw
as-Sīrāfī	895	979	
Ibn an-Nadīm	936	995	
Ibn al-'Anbārī	1119	1181	
Yāqūt		1229	
Ibn Khallikān	1211	1282	

⁶⁸ GAS IX, 88

⁶⁹ GAS VIII, 87; EI, III, 927

3.2 Van Abū l-'Aswad tot en met Sībawayhi en KITĀB SĪBĀWAYHI

De voorgangers van Sībawayhi

Over de periode tussen Abū l-'Aswad en Sībawayhi (d. 793) wordt in *Greek elements in Arabic Linguistic Thinking* geschreven dat er slechts een paar namen van auteurs en een paar titels van boeken bekend zijn en vervolgens verschijnt er 100 jaar na Abū l-'Aswad "an Arabic grammar that has reached a high stage of perfection"⁷⁰. Versteegh noemt het boek van al-Khalīl (d. 791) *Kitāb al-ʿAyn*, het eerste Arabisch lexicografische boek, waar niets van overgebleven is⁷¹. Verder bekijkt hij deze periode in dit boek vanuit de visie van mogelijk Griekse invloed. Dit onderwerp wordt in § 3.3 behandeld. In *GAP II* zegt hij over de niet bewaarde boeken uit de periode tussen Abū l-'Aswad en Sībawayhi, dat uit de titels ervan in ieder geval een duidelijke interesse in filologische en lexicografische problemen en interesse in (problemen bij het lezen van) de Koranteksten blijkt⁷². *Kitāb Sībawayhi* noemt hij de "Koran van de grammatica", waarin de invloed van al-Khalīl, de leermeester van Sībawayhi, duidelijk merkbaar is. Al-Khalīl wordt 608 maal geciteerd door Sībawayhi en wordt ook bedoeld wanneer er slechts "hij zei" of "ik heb hem gevraagd" staat. Uit deze citaten is af te leiden dat al-Khalīl bekend moet zijn geweest met de grammaticale methode van Sībawayhi. Andere grammatici die in *Kitāb Sībawayhi* geciteerd worden, zijn onder anderen Ibn Abī 'Ishāq (d. 735), ʿĪsā ibn ʿUmar (d. 766), Abū ʿAmr ibn al-ʿAlā' (d. 770) en Yūnus ibn Ḥabīb (d. 798) maar dit zijn volgens Versteegh slechts namen voor ons (zie § 2.2 nr. 2, nr. 4, nr. 3 en nr. 7). Hij vraagt zich af wie de *naḥwīyyūn* zijn die Sībawayhi meermaals citeert. Hij weet alleen dat Sībawayhi het niet met hun inzicht(en) eens is.

Sībawayhi woonde en werkte in Baṣra waar een grammaticaschool was ontstaan. Behalve in Baṣra was er een school in Kūfa en later in Bagdad⁷³. Rond deze scholen, vooral rond die van Baṣra en Kūfa, bestaan een aantal onduidelijkheden waar de latere wetenschappers verschillend over denken. Allereerst wordt de authenticiteit van de eerste twee scholen in twijfel getrokken. Daarnaast wordt er regelmatig geschreven over de rivaliteit tussen beide scholen en is het de vraag of die werkelijk heeft bestaan. Versteegh schrijft dat tegenwoordig algemeen wordt aangenomen dat de grammatici uit beide steden contact met elkaar hadden. Er bestaan beschrijvingen van openbare debatten en discussies tussen grammatici in *majālis*. Baṣra en Kūfa waren concurrenten op meerdere gebieden zoals godsdienst en handel. Hij

⁷⁰ Versteegh, *Greek elements in Arabic Linguistic Thinking*, 7

⁷¹ Dit boek is later, in de jaren tachtig, uitgegeven. Versteegh is hiervan op de hoogte gezien de verwijzing in *Arabic Grammar and Qur'ānic Exegesis in Early Islam*, 14

⁷² Versteegh, *GAP II*, 152-154

⁷³ Versteegh, *Het Arabisch*, 76-77

vindt het niet ondenkbaar dat de grammatici zich verbonden voelden met hun eigen groep en onderling wedijverden. Toen Bagdad de hoofdstad van het Abbasidische rijk werd, verplaatste het centrum van de studie van de grammatica zich naar Bagdad.

In *Arabic Grammar and Qur'anic Exegesis*⁷⁴ schrijft Versteegh dat Sibawayhi volgens veel biografen zeven leraren had, namelijk al-Khalīl, Yūnus ibn Ḥabīb, Abū 'Amr ibn al-'Alā', 'Īsā ibn 'Umar, Abū l-Khaṭṭāb, Ibn Abī 'Ishāq en Hārūn ibn Mūsā⁷⁵. Zij worden allemaal geciteerd in *Kitāb Sibawayhi* samen met nog andere grammatici. Geen van deze grammatici zijn van de eerste of de tweede generatie na Abū l-'Aswad. Versteegh citeert Carter die volgens hem het meest uitgebreide onderzoek naar de verwijzingen en citaten in *Kitāb Sibawayhi* heeft gedaan. Carter zegt, zoals wij al gelezen hebben, dat deze eerste twee generaties compleet ontbreken in de geschiedenis van de Arabische grammatica en hij zegt dat Sibawayhi zijn grammaticale kennis hoofdzakelijk van al-Khalīl en Yūnus heeft verkregen. Versteegh is het met Carter eens, maar denkt dat hij wel contact had met de andere vijf die hierboven genoemd zijn. Hij denkt dat de ontbrekende schakels tussen Sibawayhi en Abū l-'Aswad wellicht te vinden zijn in biografieën en *ṭabaqāt*. Uit de gegevens van verschillende biografen, de oudste is al-Jumaḥī, wordt geprobeerd een doorlopende lijn van grammatici, een stamboom, te maken die loopt van Abū l-'Aswad naar Sibawayhi. Eerst wordt de zogenaamde canonieke stamboom beschreven. Deze stamboom was zo samengesteld dat de grammatica-traditie van Baṣra, die gebaseerd is op Sibawayhi, verbonden werd aan de "uitvinder" van de grammatica, Abū l-'Aswad, die op deze manier de naamgever van de grammaticaschool in Baṣra werd:

- 'Alī
- > Abū l-'Aswad
- > Yaḥyā ibn Ya'cmar⁷⁶
- > Abū 'Amr
- > 'Īsā ibn 'Umar
- > al-Khalīl
- > Sibawayhi

Vervolgens worden zes andere stambomen beschreven die uit de gegevens van al-Jumaḥī⁷⁷, Abū ṭ-Ṭayyib⁷⁸, Ibn al-'Anbārī⁷⁹, at-Tanūkhī⁸⁰, as-Sīrāfi⁸¹ en Abū Ḥāmid zijn samengesteld.

⁷⁴ Versteegh, *Arabic Grammar and Qur'anic Exegesis in Early Islam*, 160-190

⁷⁵ Zie bij Carter § 2.2 nr. 8, 7, 3, 4, 5, 2 en 6

⁷⁶ GAS IX, 33-34: d. 707 of 708 of 738 of 746, waarschijnlijk 83 jaar oud

⁷⁷ GAS VIII, 87: 756-846; EI, III, 927: 756-845 of 846

⁷⁸ PiCarta d. 962

De stambomen zien er allemaal verschillend uit. Uit de gegevens van Abū ṭ-Ṭayyib, Ibn al-'Anbārī en as-Sīrāfī lukt het een ononderbroken lijn te maken. Uit het commentaar van Versteegh op deze stambomen kunnen we onder andere lezen dat het contact tussen de grammatici in de stamboom door de één groter gemaakt werd dan het was en door de ander gekleurd werd door zijn voorkeur voor iemand. Daardoor zijn deze stambomen interessant maar kan van geen van hen gezegd worden dat het zo was.

Sibawayhi

Over Sibawayhi persoonlijk schrijft Versteegh dat hij "*ver uitstak boven alles wat er eventueel vóór zijn tijd gepresteerd was*"⁷⁹. Als Pers en perzischtalige van geboorte zou hij een veel systematischer beeld van de Arabische taal hebben dan de Arabischtaligen. Versteegh noemt het verbazingwekkend dat iemand, die jong stierf, met één boek, een dusdanig stempel kon drukken op de traditie van de grammatica. *Kitāb Sibawayhi* behandelt de gehele Arabische taal, in uiterst bondige stijl. In *Landmarks in Linguistic Thought III*⁸³ staat dat "*...the Sanskrit and the Arabic tradition resemble each other: at the beginning of both traditions stands an almost mythical figure whose work dominates the entire tradition.*"⁸⁴ Verder schrijft hij dat er weinig over Sibawayhi bekend is. Zijn volledige naam was Abū Bishr 'Amr ibn 'Uthmān ibn Qanbar en Sibawayhi was zijn bijnaam en betekent "appelgeur". Sibawayhi's vader was bekeerd tot de islam en *mawla* van de Arabische stam Banū l-Ḥārith ibn Ka'b. Sibawayhi's moedertaal was Perzisch en hij is zijn Perzische accent nooit helemaal kwijtgeraakt. Hij ging naar Baṣra om er islamitisch recht te studeren. Toen hij belachelijk gemaakt werd vanwege grammaticale fouten besloot hij grammatica te gaan studeren. In het jaar 793 keerde hij terug naar zijn geboorteland en stierf er kort daarna op 40-jarige leeftijd. Net als Carter beschrijft Versteegh het verhaal over al-Kisā'ī (d. 799) die met Sibawayhi in Bagdad de uitdaging aanging om de zin "Ik dacht altijd dat de steek van een scorpioen pijnlijker was dan van een wesp, maar zij zijn hetzelfde" op de juiste manier in het Arabisch uit te spreken. Sibawayhi zei dat alleen *qad kuntu 'azunnu 'anna l-'aqraba 'ashaddu laṣ'atan min az-zunbūr fa-'idhā huwa hiya* met de laatste twee naamwoorden in de nominatief goed was en dat *fa-'idhā huwa 'iyyāhā* fout was. Een bedoeïen die door al-Kisā'ī was omgekocht, beweerde het tegengestelde. Na deze vernedering verliet Sibawayhi Bagdad en keerde terug naar zijn

⁷⁹ GAS VIII, 151: 885-940

⁸⁰ EI, X, 192: 941-994

⁸¹ GAS IX, 98-99: 903-979; EI, IX, 668: 892-902 tot 979

⁸² Versteegh, *Het Arabisch*, 76-77

⁸³ Versteegh, *Landmarks in Linguistic Thought III*, 36-41

⁸⁴ Versteegh, *Landmarks in Linguistic Thought III*, 39

geboorteplaats om nooit weer te keren. Versteegh vermeldt dat Sibawayhi zo jong stierf dat hij nog weinig leerlingen had. Over *Kitāb Sibawayhi* schrijft hij dat deze na de dood van Sibawayhi bekend was, bekritiseerd werd en niet meteen een succes was. Al-Mubarrad⁸⁵, een leerling van een leerling van Sibawayhi, verwierp in eerste instantie een groot deel van *al-Kitāb*. Later kwam hij daarvan terug en heeft toen een grote rol gespeeld in het vastleggen van de definitieve tekst en de acceptatie van *al-Kitāb*.

3.3 Buitenlandse, met name Griekse invloed in de Arabische grammatica

In § 3.1 en § 3.2 is reeds over vermeende buitenlandse invloed op de Arabische grammatica gesproken. Versteegh schrijft over mogelijke Syrische, Indiase en Griekse invloed. Over mogelijke Indiase invloed heeft hij niet veel geschreven. Het blijft bij een enkele opmerking in ieder boek. Wat Indiase invloed betreft komt dit steeds neer op het fonetische model van al-Khalīl⁸⁶. Er wordt gezegd dat de volgorde van de letters in diens woordenboek *Kitāb al-ʿAyn* grote overeenkomsten vertoont met het model van de volgorde van de letters van het Indiase Devanagari alfabet, namelijk in volgorde van de plaats in de keel en mond waar de letters worden gevormd; vanuit de keel naar voren tot en met de lippen. In *Het Arabisch* schrijft Versteegh dat dit niet meer dan een suggestie is gebleven. Wat Syrische invloed betreft, is in § 3.1 gesproken over de "uitvinding" van de vocaaltekens. Dit zou naar voorbeeld van het Syrische schrift zijn en zou dan op Syrische invloed duiden⁸⁷. Na de invasie van de Arabieren in de oost-Hellenistische wereld werd het Syrisch een intermediaire taal tussen het Grieks en het Arabisch. Syrischspreekende christelijke en joodse vertalers vertaalden vanaf de zesde eeuw Griekse teksten in het Syrisch en ten tijde van de Umayyadendynastie (661-750) vertaalden andere vertalers deze teksten uit het Syrisch in het Arabisch⁸⁸. De Griekse grammatica *Téchnē* van Dionysius Thrax was door Joseph van Ahwāz die vóór het jaar 580 overleed⁸⁹ in het Syrisch vertaald en daarna werden de vroegste Syrische grammaticale verhandelingen op dit Griekse model gebaseerd⁹⁰.

⁸⁵ GAS IX, 78: 825-ca 898; EI, VII, 279: ca 826-ca 900

⁸⁶ Versteegh, *Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking*, 7; GAP II, 152; *Het Arabisch*, 71; *Arabic Grammar and Qur'ānic Exegesis in Early Islam*, 31; *Landmarks in Linguistic Thought III*, 28

⁸⁷ Versteegh, GAP II, 150-151; *Arabic Grammar and Qur'ānic Exegesis in Early Islam*, 29

⁸⁸ Versteegh, *Landmarks in Linguistic Thought III*, 55; *Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking*, 4

⁸⁹ Versteegh, *Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking*, 4

⁹⁰ Versteegh, *Landmarks in Linguistic Thought III*, 173; zie ook Carter § 2.3: Jacob van Edessa (d. 708) heeft de Syrische grammatica gecodificeerd

Griekse invloed

In het voorwoord van *Greek elements in Arabic Linguistic Thinking* schrijft Versteegh dat er in de negentiende eeuw een theorie is ontstaan dat de Arabische grammatici basisideeën over taal en taalstudie aan Aristoteles hebben ontleend⁹¹. Lang niet iedereen is het met deze theorie eens. Zijn stelling is dat de Griekse logica - want niet alleen die van Aristoteles, maar ook de Stoïcijnse logica - een aanzienlijke rol heeft gespeeld in de geschiedenis van het Arabische taalkundige denken, maar pas in een later stadium, namelijk in de negende à tiende eeuw, toen het centrum van de Arabische linguïstiek naar Bagdad was verhuisd. Versteegh maakt (in hoofdstuk 1) onderscheid in Griekse invloed op twee momenten in de geschiedenis. Het eerste moment dat hij noemt, is ten tijde van het ontstaan van de Arabische grammatica waarbij er volgens hem direct, persoonlijk contact was met het bestaande Griekse onderwijs en de bestaande Griekse grammatica in de op dat moment door de Arabieren pasveroverde Hellenistische gebieden; dit is in de zevende eeuw, de tijd van Abū l-'Aswad. Versteegh houdt eraan vast dat in deze vroege periode veel elementen van de linguïstische theorie (vooral op het gebied van paradigma's en terminologie) door de Arabische geleerden, die hun eigen taal wetenschappelijk gingen beschrijven van de Grieken zijn geleend. Het tweede moment is wanneer ontwikkelingen in verschillende wetenschappen verklaard kunnen worden met beïnvloeding door het groeiend aantal vertaalde werken van onder anderen Aristoteles, uit het Grieks in het Arabisch; dit is in de negende, tiende eeuw. Met andere woorden, Versteegh onderscheidt zich met zijn stelling van andere geleerden, door onderscheid te maken tussen de invloed van Griekse logica (in de negende à tiende eeuw in verschillende wetenschappen) en contact met de Griekse grammatica (in de zevende eeuw). In *Het Arabisch* schrijft hij dat de Griekse invloed in de latere periode tegenwoordig algemeen aanvaard wordt, maar in de vroegste periode omstreden blijft⁹². De tweede periode van invloed van Griekse logica valt buiten deze scriptie en daarom beperken we ons tot de eerste periode.

Versteegh schrijft over de situatie in de zesde eeuw toen in de oost-Hellenistische wereld het Grieks, naast de Aramese en Koptische dialecten, een soort van lingua franca was. Er waren Hellenistische universiteiten waar Griekse filosofie en taal gedoceerd werd. Er ontstonden onafhankelijke culturele centra waar Griekse filosofie werd gestudeerd en Griekse geschriften in het Syrisch werden vertaald. Langzamerhand werd het Syrisch de taal van het onderwijs. Een deel van de bevolking sprak zowel Grieks als Syrisch, een ander deel sprak één van beide

⁹¹ Versteegh, *Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking*, VIII

⁹² Versteegh, *Het Arabisch*, 70

talen. Het Syrisch heeft grote invloed ondervonden van het Grieks, denk aan leenwoorden en het systeem van de vocaaltekens. Zoals gezegd, werd het Syrisch na de invasie van de Arabieren een intermediaire taal tussen het Grieks en het Arabisch. Griekse teksten werden in het Syrisch vertaald en vervolgens vanuit het Syrisch naar het Arabisch. Volgens Versteegh verdween het Grieks niet, integendeel, er bleven vertalers nodig voor de Griekse (filosofische) teksten en het Grieks bleef de taal voor de geschoolde mensen. Er bleef Grieks materiaal voorhanden en tot de regeerperiode van kalief ^cAbd al-Malik (r. 685-705) was het Grieks de bestuurlijke taal in Damascus.

In de negentiende eeuw probeerde Adalbert Merx aantonen dat de Arabische grammatica gebaseerd is op de logica van Aristoteles⁹³. Versteegh legt de visie van Merx uit en noemt zes argumenten, die hoofdzakelijk van terminologische aard zijn.⁹⁴ Voor hem zijn deze argumenten al het bewijs dat hier geen sprake is van invloed van Griekse logica, maar van contact met de Griekse grammatica. Het belangrijkste argument is de verdeling van woord(-soort)en in drie onderdelen van taal. Sībawayhi begint er zijn *Kitāb* mee:⁹⁵ "De woorden, zijn *ism* naamwoord, *fīl* werkwoord en *ḥarf* partikel, met een betekenis die zowel geen naamwoord als werkwoord is". Bij het woord *ism* wordt geen definitie, maar worden drie voorbeelden gegeven, namelijk *rajul* man, *faras* paard en *ḥā'it* muur. De door Merx aangenomen overeenkomst tussen *ism*, *fīl* en *ḥarf* en de termen bij de indeling van Aristoteles, namelijk *ónoma*, *rhèma* en *súndesmos* is groot en viel ook Arabische auteurs op. Echter, volgens Versteegh gaat het bij de Arabische indeling om woorden en bij de indeling van Aristoteles om zinsdelen. Daarbij is *ḥarf* een niet-technisch begrip, want het wordt gebruikt voor elk woord dat geen naamwoord of werkwoord is, terwijl *súndesmos* een specifiek woord is, namelijk een woord dat andere woorden en zinnen aan elkaar bindt. Veel later werd een ander drietal Arabische woorden gebruikt die beter bij de termen van Aristoteles passen, namelijk *ism*, *kalima* woord en *ribāṭ* verbinding. Wat volgens Versteegh wel overeenkomt, is het gegeven dat voor de meeste Griekse grammatici - dit is bij Aristoteles begonnen - de studie van taal hetzelfde is als een studie van naamwoorden en werkwoorden. Een tweede overeenkomst is het gebruik van de woorden *rajul* "man" en *faras* "paard" als voorbeeld bij de naamwoorden. In de geschiedenis van de Griekse (en Latijnse) taalwetenschap is de analyse van paradigma's en het terugkerend gebruik van dezelfde

⁹³ Merx, *Historia artis grammaticae apud Syros*, 137-157

⁹⁴ Versteegh, *Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking*, 8-9

⁹⁵ Sībawayhi, *Kitāb Sībawayhi*, 1: فَاَلْكَالِمِ اسْمٌ وَفِعْلٌ وَحَرْفٌ جَاءَ لِمَعْنَى لَيْسَ بِاسْمٍ وَلَا فِعْلٍ: (...), (...) *fa-l-kalimu smun wa-fī'lin wa-ḥarfun jā'a li-mā'nan laysa bi-smīn wa-lā fī'lin*

voorbeelden zeer belangrijk. Ook in de Griekse (en Latijnse) grammatica, voortgekomen uit de Stoïcijnse traditie, worden beide woorden gebruikt, namelijk *ánthrôpos* (*homo*) en *híppos* (*equus*). Hij noemt deze overeenkomst niet toevallig en veelbetekenend.

3.4 Biografische gegevens

Kees Versteegh (1947) is als hoogleraar Arabisch en voorzitter afdeling Arabisch en Islam verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij heeft veel geschreven over onder andere de Arabische taal, taalwetenschap en grammatica. Zijn onderzoek van de afgelopen vijf jaar richt zich naast de geschiedenis van de Arabische taalwetenschap in het bijzonder op taalverandering en taalcontacten tussen het Arabisch en andere talen.

3.5 Conclusie

In de loop van de tijd heeft Versteegh zijn mening over Abū l-'Aswad en de verhalen over hem geheel veranderd. In 1977 lijkt hij de anekdotes en de rol van Abū l-'Aswad voor waar aan te nemen. Later spreekt hij over Abū l-'Aswad als *"the mythical founder of Arabic linguistics"* en schrijft hij *"The historicity of these anecdotes is, of course, doubtful"*. Er blijken anekdotes te bestaan waarin iemand anders dan Abū l-'Aswad de hoofdrol speelt, zoals Naṣr ibn ʿĀṣim of Yaḥyā ibn Yaʿmar. Voor Versteegh staat echter vast dat de Arabische grammatica is ontstaan uit de noodzaak taalcorruptie tegen te gaan en uit bezorgdheid voor de juiste recitatie van de Koranteksten. Een interessant gegeven vind ik de theorie van Fischer waar Versteegh naar verwijst. Fischer concludeert uit de verandering in betekenis van het woord *ḥarf*, dat de anekdote over Abū l-'Aswad niet in de zevende eeuw kan hebben plaatsgevonden. Dat zou betekenen dat Abū l-'Aswad niet de uitvinder van de Arabische grammatica is.

In de anekdote, verhaal 1 in § 3.1, komen praktisch alle elementen voor die ook in de verhalen van Semaan voorkomen. De verhalen van Semaan worden zelfs met elkaar gecombineerd. Dit alles bevestigt voor mij het variabele karakter van deze anekdotes. Het is niet verwonderlijk dat er veel overeenkomsten met Semaan zijn, want Versteegh baseert zich grotendeels op Semaan en diens bronnen. Ten opzichte van de bronnen van Semaan worden twee nieuwe bronnen genoemd. Eén daarvan is tot nu toe de oudste bron, namelijk al-Jumāḥī. Hij is een tijdgenoot van Sibawayhi.

Versteegh is overtuigd van de genialiteit van Sībawayhi en de perfectie van *Kitāb Sībawayhi*. Hij denkt dat al-Khalīl een grote rol heeft gespeeld bij het tot stand komen van *al-Kitāb*. Hij geeft aan dat uit de periode vóór Sībawayhi geen boeken zijn overgebleven, behalve *Kitāb al-'Ayn* van al-Khalīl. Er zijn titels van boeken bekend die niet bewaard zijn gebleven, maar waar interesse voor lexicografie en problemen bij het lezen van Koranteksten blijkt. Er wordt niet verteld hoe ver deze titels terug gaan in de tijd. Van de grammatici van wie Versteegh de namen noemt, maar waar hij verder niets van zegt te weten, is de oudste Ibn Abī 'Ishāq (d. 735). Versteegh noemt minder namen dan Carter, maar het zijn wel dezelfde personen, hoewel hier en daar de jaartallen niet helemaal overeenkomen. Wanneer we de canonieke stamboom bekijken, staat daar de naam van Yaḥyā ibn Ya'cmar bij. Deze persoon zijn we niet eerder tegengekomen en moet blijkbaar het gat van de eerste en tweede generatie na Abū l-'Aswad dichten. Wanneer we de jaartallen van Versteegh bij deze stamboom invullen, ziet dat er als volgt uit: °Alī 661

> Abū l-'Aswad 688

> Yaḥyā ibn Ya'cmar 707/708/738/746 (83 jr)

> Abū °Amr 770

> °Īsā ibn °Umar 766

> al-Khalīl 791

> Sībawayhi 793

Men zou kunnen aflezen dat tussen Yaḥyā ibn Ya'cmar en Abū °Amr een gat kan zitten en van de volgorde Abū °Amr en °Īsā ibn °Umar zou men zich kunnen afvragen of deze correct is.

Wat niet-Arabische invloed op de Arabische grammatica betreft, vindt Versteegh dat de vermeende Indiase invloed niet meer dan een suggestie is en dat in de "uitvinding" van de Arabisch vocaaltekens Syrische invloed zichtbaar zou kunnen zijn. Meer zegt hij hier niet over. Hij gaat veel dieper in op de Griekse invloed op de Arabische grammatica eventueel met het Syrisch als intermediaire taal. Hij heeft hier in 1977 uitgebreid over geschreven in *Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking*. Versteegh hangt niet de Griekse theorie aan zoals Merx die in 1889 heeft beschreven. Hij geeft aan dat dit wat chronologie betreft niet klopt. Hij nuanceert deze theorie door te stellen dat er twee momenten van Griekse invloed zijn, namelijk het contact met de Griekse grammatica in de zevende eeuw en de invloed van de Griekse logica in de negende à tiende eeuw. Eén van zijn argumenten is dat de Arabische grammatica als voorbeelden bij de naamwoorden "man", "paard" en "muur" gebruikt. Hij

legt uit dat "man" en "paard" ook als voorbeeld in de Griekse grammatica voorkomen en noemt dit, ondanks het ontbreken van "muur", veelbetekend en niet toevallig.

Wat opvalt in dit boek is dat telkens wanneer Versteegh de Arabische grammatica met de Griekse vergelijkt, hij gebruik maakt van het boek van Sibawayhi, die 100 jaar na Abū l-'Aswad leefde. Dit is te verklaren door het feit dat dit boek het oudst bewaarde boek over grammatica is. Versteegh schijnt hier moeiteloos 100 jaar verder in de tijd te springen. Hij lijkt hier Abū l-'Aswad en Sibawayhi gelijk te stellen, wat vreemd en niet juist is. Men kan zich afvragen of de grammatica van Sibawayhi vergeleken kan worden met die ene zin van Abū l-'Aswad die niet eens in alle varianten van de anekdote voorkomt. Het is interessant om te weten hoe Versteegh er tegenwoordig over denkt, omdat hij inmiddels Abū l-'Aswad als legendarische uitvinder van de Arabische grammatica is gaan beschouwen en hij schrijft in 1987 dat de Griekse invloed in de latere periode algemeen aanvaard wordt, maar in de vroegste periode omstreden blijft. Schuift hij zijn theorie over contact met de Griekse grammatica nu 100 jaar op naar de achtste eeuw?

Tenslotte is de volgende uitspraak van Versteegh veelbetekend: *"...welke invloed ook meegespeeld heeft bij de ontwikkeling van de Arabisch grammatica, deze in ieder geval een geheel eigen systeem heeft opgeleverd. Dit systeem werd speciaal voor het Arabisch ontworpen en hield geen rekening met andere talen."* Ondanks zijn betoog over de Griekse invloed lijkt hij hier te zeggen, dat het allemaal niet uitmaakt, omdat de Arabische grammatica uniek is in zijn soort.

4. Fuat Sezgin

4.1 Het ontstaan van de Arabische grammatica

Sezgin schrijft in 1984 in de inleiding van deel 9 van de *Geschichte des Arabischen Schrifttums, Grammatik bis ca. 430 H. (GAS IX)*⁹⁶ kort over het ontstaan van de Arabische grammatica. In tegenstelling tot de voorgaande auteurs schrijft hij, dat de neiging van de west-Europese oriëntalisten om de vroege ontstaansgeschiedenis van de Arabisch grammatica legendarisch te noemen, begint af te nemen. Volgens hem beginnen de moderne onderzoekers de ontstaansgeschiedenis met Abū l-'Aswad, die op dat moment gouverneur van Baṣra was, als „Vater” der arabischen Grammatik” en „Begründer der arabischen Grammatik” geloofwaardig te vinden. Abū l-'Aswad zou op verzoek van kalief ʿAlī ibn Abī Ṭālib (volgens anderen op verzoek van ʿUmar of Ziyād ibn Abīhi) eenvoudige basisregels voor de grammatica hebben gemaakt zodat de Koran op de juiste manier gelezen kon worden. Ziyād ibn Abīhi zou volgens de overlevering degene zijn geweest die Abū l-'Aswad verzocht de vocaaltekens bij de oranversen te plaatsen⁹⁷. Het verhaal van Abū l-'Aswad als grondlegger van de Arabische grammatica staat volgens Sezgin niet op zichzelf. Ibn an-Nadīm bericht dat hij bij een boekverzamelaar een kopie van het traktaat *Kalām fi l-fāʿil wa-l-mafʿūl* van Abū l-'Aswad heeft gevonden. Deze kopie was geschreven door Yaḥyā ibn Yaʿmar en besloeg vier bladzijdes. Dat betekent dat dit traktaat in de tiende eeuw nog bestond en wellicht is het het traktaat waarvan al-Qifṭī schrijft dat het in de twaalfde eeuw nog in Egypte bestond⁹⁸. Als verklaring voor het feit dat Abū l-'Aswad nooit in de grammatische literatuur wordt geciteerd, zegt Sezgin dat de latere ontwikkelingen van de leer van de Arabische grammatica hem voorbij gestreefd zijn.

Over de tijd voor Abū l-'Aswad is volgens Sezgin bekend dat de Arabieren kort voor het ontstaan van en tijdens de opkomst van de islam filologische interesse hadden. Het is niet duidelijk in hoeverre de metgezellen van de Profeet ideeën over grammatica hadden. Dat de overlevering in het geval van kalief ʿAlī over interesse in grammatica spreekt, kan duiden, zoals Sezgin schrijft, op sjiiitische ambitie. Verder zijn er veel onduidelijkheden en weten we (nog) niet genoeg over de tijd.

⁹⁶ GAS IX, 3-8 en 31

⁹⁷ GAS IX, 6

⁹⁸ GAS IX, 32

Bij de vraag naar buitenlandse invloed noemt Sezgin een aantal namen, te beginnen bij A. Merx, eind negentiende eeuw, die, zoals wij eerder gelezen hebben, van mening was dat de Arabische grammatica was gebaseerd op de Griekse logica, J. Weiss die deze stelling twintig jaar later scherp weerlegde, M.G. Carter die zich tegen de stelling keerde en tenslotte Kees Versteegh (zie § 3.3). Sezgin vindt het eigenlijk voor de hand liggen dat er geen buitenlandse invloed via vertalingen of door direct gebruik van grammaticale werken van andere talen heeft plaatsgevonden, maar dat dat eventueel via menselijk contact is gebeurd.

4.2 Biografie van de grammatici vanaf Abū l-'Aswad tot en met Sibawayhi

Sezgin heeft een biografisch naslagwerk van grammatici geschreven. Bij elke persoon schrijft hij hetgeen hij over deze persoon weet. Boeken en geschriften van deze persoon worden apart genoemd en er worden verwijzingen van anderen naar het werk van deze persoon genoemd. Voor ons onderzoek is belangrijk om te weten wanneer de persoon leefde, of er werk van hem bewaard is gebleven en of er contact was met anderen. Wat de volgorde van de personen betreft blijft de volgorde van Sezgin gehandhaafd⁹⁹. Wanneer een persoon geen leerlingen heeft gehad, wordt hij niet verder genoemd (dat zijn vier personen).

A. Abū l-'Aswad ad-Du'alī - 607-688 AD

Zālim ibn 'Amr ibn Sufyān, leefde ten tijde van het kalifaat van 'Umar (634-644) in Medina en ging daarna naar Baṣra. Sezgin zegt over de leerlingen dat dit de bekendsten zijn.

Werk

1. *Kalām fi l-fā'il wa-l-maf'ūl* zie § 5.1, verwijzing van Ibn an-Nadīm; niet bewaard gebleven

Leerlingen

1. 'Anbasa ibn Ma'ḍān > E.
2. Maymūn al-'Aqran > F.
3. Yaḥyā ibn Ya'ḥmar > C.
4. Naṣr ibn 'Aṣim al-Laythī > B.
5. 'Abdarraḥmān ibn Hurmuz al-'A'raj > D.
6. Qatāda ibn Di'āma (= C.2?)
7. 'Aṭā' ibn Abī l-'Aswad
8. Abū Nawfal ibn Abī 'Aqrab > G.
9. Sa'd ar-Rābiya - d. ca. 728

⁹⁹ GAS IX, 31-63

B. **Naṣr ibn 'Aṣim al-Laythī** - d. 708

Kwam uit Baṣra; waarschijnlijk de oudste leerling van Abū l-'Aswad; heeft volgens de overlevering als eerste de Koran van diacritische punten voorzien; wordt naast Abū l-'Aswad gezien als medegrondlegger van de Arabische grammatica.

Werk

1. *Kitāb al-'Arabīyya*, niet bestaand, er bestaat slechts een verwijzing naar dit werk
2. *Al-Ḥurūf*, idem

Bij hem hoorden

1. 'Abdallāh ibn Abī 'Ishāq = B.1 en C.1 en E.1 en F.1 > H.
2. Abū 'Amr ibn al-'Alā' = B.2 en C.3 en G.1 en H.3 > J.
3. 'Awn al-'Uqaylī
4. Mālik ibn Dīnār
5. az-Zuhrī

C. **Yaḥyā ibn Ya'amar** - d. 707 of 708 of 738 of 746

Abū Sulaymān Yaḥya ibn Ya'amar al-'Adwānī, geboren in Baṣra; woonde een tijd in Khurāsān; zou sjiit zijn geweest; heeft grammatica geleerd van Abū l-'Aswad; zou 83 jaar oud zijn geworden.

Werk

1. Traktaat, zie A. genoemd door Ibn an-Nadīm, dat door Yaḥya ibn Ya'amar is bewerkt en uitgebreid; niet bestaand
2. *Kitāb fi l-Qirā'a*, naam slechts bekend via verwijzingen

Tot zijn leerlingen behoorden

1. 'Abdallāh ibn Abī 'Ishāq = B.1 en C.1 en E.1 en F.1 > H.
2. Qatāda (= A.6?)
3. Abū 'Amr ibn al-'Alā' = B.2 en C.3 en G.1 en H.3 > J.

D. **al-'A'raj**¹⁰⁰ - d. 735

Abū Dāwūd 'Abdarraḥmān ibn Hurmuz ibn Abī Sa'd, uit Medina; leerde grammatica van A. Abū l-'Aswad ad-Du'alī; Sībawayhi verwijst driemaal naar hem.

Werk

1. Traktaat over grammatica, slechts bekend via indirect citaat Sībawayhi
2. *al-ḥurūf*, naam slechts bekend via verwijzingen

¹⁰⁰ Zie Carter § 2.2 nr. 1

Eén van zijn leerlingen op het gebied van Koranrecitatie

1. Nāfi^c ibn Abī Nu^caym

E. °Anbasa ibn Ma^cdān al-Fīl - d. ca. 738

was net als Maymūn al-'Aqran een belangrijke navolger van Abū l-'Aswad.

Eén van zijn leerlingen

1. °Abdallāh ibn Abī 'Ishāq = B.1 en C.1 en E.1 en F.1 > H.

F. Maymūn al-'Aqran - d. ca. 743

Abū °Abdallāh; één van de eerste grammatici, die het basiswerk van Abū l-'Aswad uitwerkte.

Eén van zijn leerlingen

1. °Abdallāh ibn Abī 'Ishāq = B.1 en C.1 en E.1 en F.1 > H.

G. Ibn Abī °Aqrab - d. ca. 743

Abū Nawfal Mu^cāwiya ibn °Amr ad-Dilī; volgens Sezgin grammaticus van de derde lichting.

Eén van zijn leerlingen

1. Abū °Amr ibn al-°Alā' = B.2 en C.3 en G.1 en H.3 > J.

H. Ibn Abī 'Ishāq¹⁰¹ - geboren 650 of 659, overleden 735 of 745

°Abdallāh ibn Abī 'Ishāq al-Ḥaḍramī (= B.1 en C.1 en E.1 en F.1); kwam uit Baṣra; leerling van C. Yaḥya ibn Ya^cmar, F. Maymūn al-'Aqran en B. Naṣr ibn °Aṣim. Abū °Amr ibn al-°Alā' behoorde tot zijn leerlingen op het gebied van Koranrecitatie. Sibawayhi verwijst zevenmaal naar Ibn Abī 'Ishāq. Er zijn sterke aanwijzingen voor zijn bijdrage aan het uitbouwen van de Arabische grammatica (al-Jumāḥī, 14).

Werk

1. Aantekeningen over grammatica, slechts bekend via citaat van Sibawayhi
2. *Kitāb al-Hamz*, niet bestaand, er bestaan slechts verwijzingen naar dit werk

Tot zijn leerlingen behoorden

1. °Īsā ibn °Umar ath-Thaqafī > I.
2. Hārūn ibn Mūsā al-'A^cwar > L.
3. Abū °Amr ibn al-°Alā' = B.2 en C.3 en G.1 en H.3 > J.

¹⁰¹ Zie Carter § 2.2 nr. 2

I. **ʿĪsā ibn ʿUmar ath-Thaqafī**¹⁰² - d. 766

Abū ʿUmar (= H.1), zoon van een *mawlā*; leefde voornamelijk in Baṣra; was een belangrijke geleerde op het gebied van grammatica, lexicografie en Koranrecitatie; was onder andere leerling van C. Yaḥya ibn Yaʿmar en H. ʿAbdallāh ibn Abī 'Ishāq al-Ḥaḍramī en hoorde ook bij J. Abū ʿAmr ibn al-ʿAlā'.

Werk

1. *Kitāb al-Jāmiʿ*, er bestaan slechts verwijzingen naar dit werk o.a. van Sibawayhi
2. *Kitāb al-Mukmil*, slechts bekend via verwijzingen
3. Vermoedelijk een boek over Koranrecitatie

Tot zijn leerlingen behoorden

1. Al-Khalīl > M.
2. Khalaf al-'Aḥmar
3. Sibawayhi = I.3 en K.2 en L.1 en M.1 en N.1 en O.1 > P.
4. Abū ʿUbayda = I.4 en J.1 en N.3
5. Quṭrub = I.5 en P.2

J. **Abū ʿAmr ibn al-ʿAlā'**¹⁰³ - geboren 684 of 687 en overleden 771 of 774

Zabbān (of Zayyān, of al-ʿUryān) ibn ʿAmmār ibn ʿUryān (= B.2 en C.3 en G.1 en H.3); was één van de belangrijkste mensen die in de eerste helft van de achtste eeuw op het gebied van grammatica en lexicografie werkzaam was; was één van de zeven Koranlezers; was leerling van C. Yaḥya ibn Yaʿmar en B. Naṣr ibn ʿĀṣim al-Laythī en een collega van H. ʿAbdallāh ibn Abī 'Ishāq al-Ḥaḍramī; wordt 57 maal en is daarmee de vierde persoon die het meest wordt geciteerd in *Kitāb Sibawayhi*.

Werk

1. Over grammatica, slechts bekend via verwijzingen van Sibawayhi
2. Ongeveer veertien werken over Koranlezen

Leerling

1. Abū ʿUbayda = I.4 en J.1 en N.3

K. **Ḥammād ibn Salama**¹⁰⁴ - d. 784

Abū Salama Ḥammād ibn Salama ibn Dīnār ar-Rabaʿī, uit Baṣra; was traditionariër, jurist en grammaticus; was een vriend van M. al-Khalīl ibn 'Aḥmad en leraar van O. Yūnus ibn

¹⁰² Zie Carter § 2.2 nr. 4

¹⁰³ Zie Carter § 2.2 nr. 3

¹⁰⁴ Zie Carter § 2.2

Ḥabīb. Op het gebied van grammatica zou hij na al-Khalīl de beste zijn geweest. (Bij P. Sibawayhi wordt Ḥammād ibn Salama als leraar van Sibawayhi genoemd op het gebied van *Ḥadīth* en recht.)

Werk

1. Zijn boek heette waarschijnlijk *Kitāb an-naḥw*, bekend via verwijzingen

Tot zijn leerlingen behoorde

1. Yūnus ibn Ḥabīb > O.
2. Sibawayhi (zie P.) = I.3 en K.2 en L.1 en M.1 en N.1 en O.1 > P.

L. Hārūn ibn Mūsā¹⁰⁵ - d. ca.786

Abū 'Abdallāh al-'Atakī al-'A'war (=H.1); was Koranlezer, grammaticus en traditionariër; was een bekeerde Jood.

Werk

1. Hij wordt onder andere door Sibawayhi geciteerd

Leerling

1. Sibawayhi = I.3 en K.2 en L.1 en M.1 en N.1 en O.1 > P.

M. Al-Khalīl¹⁰⁶ - 718 - 776 of 791

Abū 'Abdarrahmān al-Khalīl ibn 'Aḥmad ibn 'Amr al-Farāhīdī; heeft volgens Sezgin een ommekeer teweeg gebracht met zijn werk op het gebied van lexicografie en grammatica; zijn werk heeft grote invloed gehad op *Kitāb Sibawayhi*; zijn voorgangers zijn I. 'Īsā ibn 'Umar, J. Abū 'Amr ibn al-'Alā', O. Yūnus ibn Ḥabīb en N. Abū l-Khaṭṭāb al-'Akhfash.

Werk¹⁰⁷

1. Er worden acht boeken genoemd op het gebied van grammatica, via verwijzingen van onder anderen Sibawayhi
2. *Kitāb fi n-Naqt*, filologie op het gebied van de Koran, niet bewaard gebleven

Tot zijn leerlingen behoorde

1. Sibawayhi = I.3 en K.2 en L.1 en M.1 en N.1 en O.1 > P.

¹⁰⁵ Zie Carter § 2.2 nr. 6

¹⁰⁶ Zie Carter § 2.2 nr. 8

¹⁰⁷ In dit overzicht wordt *Kitāb al-'Ayn* niet genoemd; deze staat in GAS VIII, 52

N. **Abū l-Khaṭṭāb al-'Akhfash**¹⁰⁸ - ca. 700-793

ʿAbdalḥamīd ibn ʿAbdalmajīd al-'Akhfash al-'Akbar (= I.1); kwam uit Baṣra en was een *marwā*; hij was een leerling van H. ʿAbdallāh ibn Abī 'Ishāq en J. Abū ʿAmr ibn al-ʿAlā'; tijdgenoot van I. ʿĪsā ibn ʿUmar en O. Yūnus ibn Ḥabīb.

Werk

1. Wordt geciteerd in *Kitāb Sibawayhi*

Tot zijn leerlingen behoorden

1. Sibawayhi = I.3 en K.2 en L.1 en M.1 en N.1 en O.1 > P.
2. Al-Kisā'ī
3. Abū ʿUbayda = I.4 en J.1 en N.3
4. Al-'Asma'ī

O. **Yūnus ibn Ḥabīb**¹⁰⁹ - ca. 708 - 798

Abū ʿAbdarrahmān (= K.1); hoewel er niets van bewaard is gebleven, is Sezgin ervan overtuigd, mede gezien de verwijzingen en bronnen van *Kitāb Sibawayhi*, dat Yūnus een grammaticaal boek heeft geschreven. Er wordt niet expliciet naar leraren en leerlingen verwezen. Uit de tekst kan gelezen worden, dat Sibawayhi een leerling was.

Werk

1. Alleen bekend via verwijzingen van onder anderen Sibawayhi

Tot zijn leerlingen behoorde

1. Sibawayhi = I.3 en K.2 en L.1 en M.1 en N.1 en O.1 > P.

P. **Sibawayhi** - ca. 757 - ca. 796

Abū Bishr ʿAmr ibn ʿUthmān ibn Qanbar, bijnaam Sibawayhi "appeltje" (= I.3 en L.1 en M.1 en N.1 en O.1). Sezgin noemt hem de beroemdste verschijning onder de Arabische grammatici. Er is weinig over Sibawayhi bekend en met zekerheid te zeggen. Waarschijnlijk is hij in 757 geboren, waarschijnlijk in al-Bayḍā' nabij Shīrāz. Als jongeman is hij naar Baṣra gegaan en studeerde daar bij O. Yūnus ibn Ḥabīb, N. Abū l-Khaṭṭāb al-'Akhfash en M. al-Khalīl ibn 'Aḥmad. Bij K. Ḥammād ibn Salama studeerde hij *Ḥadīth* en recht. In Bagdad vond een filologische discussie (*al-mas'ala az-zunbūrīya*) met al-Kisā'ī plaats die eindigde in een gemanipuleerde nederlaag voor Sibawayhi. Deze keerde vervolgens teleurgesteld terug naar Perzië waar hij waarschijnlijk in Shīrāz stief. Als jaar van overlijden worden jaren tussen 778 en 810 genoemd. Sezgin houdt het op ongeveer 796 omdat Sibawayhi ongeveer op 40-

¹⁰⁸ Zie Carter § 2.2 nr. 5

¹⁰⁹ Zie Carter § 2.2 nr. 7

jarige leeftijd overleed. Leerlingen van Sibawayhi zijn al-'Akhfash al-'Awsaṭ en Quṭrub. Het enige boek dat Sibawayhi heeft geschreven, is *al-Kitāb*. Tijdens zijn leven had dit boek al "... die Bedeutung eines Kanon der arabischen Nationalgrammatik erreicht...".

Werk

1. *Al-Kitāb*; is bewaard gebleven

Tot zijn leerlingen behoorden

1. al-'Akhfash al-'Awsaṭ
2. Quṭrub = I.5 en P.2

4.2.1 Onderzoek naar de verbanden

Uit bovenstaande gegevens zijn verschillende ononderbroken lijnen te trekken tussen Abū l-'Aswad en Sibawayhi, namelijk:

1. Abū l-'Aswad

> E. °Anbasa of F. Maymūn of C. Yaḥyā of B. Naṣr ibn °Āṣim

> H. Ibn Abī 'Ishāq

> I. °Īsā ibn °Umar

[> M. al-Khalīl]

> Sibawayhi (8 mogelijkheden)

2. Abū l-'Aswad

> E. °Anbasa of F. Maymūn of C. Yaḥyā of B. Naṣr ibn °Āṣim

> H. Ibn Abī 'Ishāq

> L. Hārūn ibn Mūsā

> Sibawayhi (4 Mogelijkheden)

De personen die wel verbonden zijn met Sibawayhi, maar niet met voorgangers zijn O. Yūnus ibn Ḥabīb, N. Abū l-Khaṭṭāb en K. Ḥammād ibn Salama. Deze laatste link is geen link op het gebied van de grammatica, maar op het gebied van *Ḥadīth* en recht. J. Abū °Amr heeft wel voorgangers, maar komt niet uit bij Sibawayhi persoonlijk, maar bij tijdgenoot Abū °Ubayda. Schema met alle namen en verbanden zie bijlage 1.

4.2.2 Onderzoek naar de bronnen

Bij Abū l-'Aswad worden vijftien auteurs genoemd met achttien bronnen. Bij de meesten zijn de titels afgekort en van twee wordt helemaal geen titel vermeld. Er is in het boek geen bronnenlijst voorhanden waardoor het lastig is de bronnen op te zoeken. Na enig speurwerk

in *GAS IX* werden de titels van (slechts) zes boeken gevonden. Hier volgt de lijst met de verwijzingen:

1. Ġumahī, 12
2. Ibn Ḥabīb, *Kunā*, 281
3. Ibn Qutayba, *Ma'ārif*, 434-435
4. Abū Ḥātim ar-Rāzī, *Zīna I*, Kairo 1956, 18-20
5. Abū Ḥātim ar-Rāzī, *Agh. XII*, 297ff
6. as-Sirāfī, *'Akhbār*, 13-20
7. Ibn al-'Anbārī, *Waqf I*, 31, 39-44
8. Abū ṭ-Ṭayyib, *Marātib*, 13-19
9. Zubaydī, 6-12
10. Marzubānī, *Muqtabas* 7-21
11. Ibn al-'Anbārī, *Nuzha* 1-7
12. Tanūkhī, *Ta'rīkh al-'ulamā'* 84^b-85^b
13. Bīrūnī, *Tahqīq mā li-l-Hind*, 105
14. Bīrūnī, *Tabdhīb Ibn 'Asākir VII*, 104-117
15. Ibn Faḍlallāh, *Masālik IV*, S. 267-269
16. as-Suyūṭī, *Bughya* 274
17. Ḍayf, *al-Madāris an-naḥwiyya*, 13-17
18. ad-Dajānī, F.°A. *Abū l-'Aswad ad-Du'alī*, Koeweit 1974

Een aantal boeken waren herkenbaar en na het nodige speurwerk in PiCarta kan de volgende bronnenlijst samengesteld worden:

1. Ibn al-'Anbārī¹¹⁰, *Nuzhat al-Alibbā' fī Ṭabaqāt al-Udabā'*, Cairo, 1294 AH
2. Ibn al-'Anbārī, *Waqf I*
3. al-Bīrūnī¹¹¹, Abū al-Rayḥān Muhammad b. Aḥmad, *Kitāb fī Tahqīq mā li-l-Hind or al-Biruni's India (Arabic Text): an account of the religion, philosophy, literature, geography, chronology, astronomy, customs, laws and astrology of India about 1030 A.D.*, Hyderabad: Dairatu'l-Ma'arifi'l-Osmania, 1958
4. al-Bīrūnī, *Tabdhīb Ibn 'Asākir VII*

¹¹⁰ Zie § 3.1.2: 1119-1181

¹¹¹ *EI*, I, 1236: 973 - ± 1048

5. ad-Ḍağani, Faṭḥī °Abd al-Fattāḥ, *Abū l-'Aswad ad-Du'al wa-naš'at al-naḥw al-°arabī*, Koeweit: 1974 (moderne bron)
6. Ḍayf, Sh., *al-Madāris an-naḥwiyya*, Cairo: Dār al-Ma°arīf bi-Miṣr, 1968 (moderne bron)
7. Ibn Faḍl Allāh al-°Umari¹¹², Abū al-°Abbas Aḥmad ibn Yaḥyā, *Masālik al-abšār fi mamālik al-amšār (deel IV, Mamālik al-Yaman wa-al-Gharb al-islāmī wa-qabā'il al-cArab)*, Abu Dabi: al-Majma° al-Thaqāfi (Cultural Foundation Publications), 1423/2002
8. al-Ğumaḥī¹¹³, *Ṭabaqāt fuḥūl ash-Shu°arā'*, ed. M.M. Shākir, 2 vols., Najda: Dār al-Madani, 1974
9. Ibn Ḥabīb, *Kunā*
10. Abū Ḥātim ar-Rāzī¹¹⁴, *al-Zīna fi al-muštalahāt al-Islāmiyya al-°Arabiyya*, 2 delen, Cairo, 1956-1958
11. Abū Ḥātim al-Rāzī, *Agh.XII*
12. al-Marzubānī¹¹⁵, Muḥammad ibn °Imrān, *Kitāb al-Muqtabas (fi akhbār an-nuḥāt etc) (= al-Mukhtār min al-Muqtabas*, (selecties van al-Muqtabas) o.a. Sezgin, Frankfurt aM: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1990?)
13. Ibn Qutayba¹¹⁶, *Kitāb al-Ma°arīf (Ibn Coteiba's Handbuch der Geschichte)*, ed. Wüstenfeld, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1850
14. as-Sīrāfi¹¹⁷, *'Akhbār an-Naḥwiyyīn al-Bašriyyīn*, ed. Fr. Krenkow, Beiroet: 1936
15. as-Suyūṭī¹¹⁸, Ğalāl al-Dīn °Abd al-Raḥmān ibn Abī Bakr, *Bughyat al-wu°āt fi ṭabaqāt al-lughawīyīn wa-n-nuḥāt*, 2 vols., Cairo: Dār al-Fikr, 1964-1965
16. at-Tanūkhī, Abū l-Maḥāsīn al-Mufaḍḍal ibn Muḥammad ibn Miš°ar, *Ta'rikkh al-°ulamā' an-naḥwiyyīn min al-Bašriyyīn wa-l-Kūfiyyīn etc*); 84^b-85^b
17. Abū ṭ-Tayyib al-Lughawī¹¹⁹, *Marātib an-naḥwiyyīn*, Cairo: 1955 en Cairo: Dār al-Āfāq al-°Arabiyya, 2003
18. Zubaydī¹²⁰, 6-12

¹¹² *EI*, III, 758: 12 juni 1301 - 1 maart 1349

¹¹³ Zie § 3.1.2: 756 - ± 846

¹¹⁴ *EI*, I, 125: d. ± 933-4

¹¹⁵ *EI*, VI, 364: februari/maart 910 of 909 - 9 november 994

¹¹⁶ Zie § 3.1.2: ± 828 - ± 889

¹¹⁷ Zie § 3.1.2: ± 895 - 979

¹¹⁸ *EI*, XI, 913: 3 oktober 1445 - 18 oktober 1505

¹¹⁹ *PiCarta*: d. 962

¹²⁰ *PiCarta*: 928-989

Omdat over Ibn Ḥabīb niets is gevonden, ontbreekt hij in onderstaande, aangevulde chronologische lijst.

	geboren	gestorven	
°Āṣim ibn Abī an-Nujūd		745	indirecte verwijzing
Abū °Ubayda	728 of 738	825	indirecte verwijzing
al-Jumāhī	756	846	
Ibn Qutayba	828	889	
Abū Ḥātīm ar-Rāzī		933	nieuw
az-Zajjājī	865	949	
Abū ṭ-Tayyib		962	nieuw
as-Sirāfī	895	979	
az-Zubaydī	928	989	nieuw
al-Marzubānī	909	994	nieuw
at-Tanūkhī	941	994	
Ibn an-Nadīm	936	995	
al-Bīrūnī	973	1048	nieuw
Ibn al-'Anbārī	1119	1181	
Yāqūt		1229	
Ibn Khallikān	1211	1282	
Ibn Faḍl Allāh al-°Umarī	1301	1349	nieuw
as-Suyūṭī	1445	1505	nieuw

4.3 Biografische gegevens

Fuat Sezgin is geboren op 24 oktober 1924 in Bitlis, een Koerdische stad in oost Turkije. Hij haalde in 1954 zijn doctorstitel aan de universiteit van Istanboel bij Hellmut Ritter. In zijn onderzoek wil hij aantonen dat, in tegenstelling tot wat Europese oriëntalistenaanhangen, de *Ḥadīth*-verzameling van al-Bukhārī gebaseerd is op geschreven bronnen uit de zevende eeuw en op de mondeling overgeleverde geschiedenis. In het artikel over hem van Wikipedia¹²¹ wordt hij de belangrijkste autoriteit op het gebied van de geschiedenis van de Arabisch-islamitische wetenschap genoemd. Sinds 1961 is Sezgin verbonden aan de Johann Wolfgang Goethe universiteit in Frankfurt. Hij heeft het "Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften" opgericht en is de auteur van het 13-delige werk "*Geschichte des Arabischen Schrifttums*".

¹²¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Fuat_Sezgin; 11 mei 2009

4.4 Conclusie

Sezgin schrijft dat de west-Europese oriëntalisten steeds meer in de ontstaansgeschiedenis van de Arabische grammatica met Abū l-'Aswad als grondlegger gaan geloven. Na het lezen van de publicaties van de voorgaande drie auteurs verbaast mij dat in hoge mate, omdat zij deze geschiedenis als gefingeerd beschouwen. Ik vraag me af welke geleerden Sezgin dan bedoelt. Het is jammer dat hij hier geen namen of bronnen noemt.

Omdat Sezgin zo duidelijk laat blijken dat hij de ontstaansgeschiedenis met Abū l-'Aswad voor waar aanneemt, wordt het moeilijk zijn boek in te schatten en ontstaat de vraag of zijn informatie serieus genomen kan worden. Men zou de indruk kunnen krijgen dat alles wat hij over Abū l-'Aswad schrijft, gekleurd is. Kunnen we betrouwbare informatie halen uit de biografie van Abū l-'Aswad en de biografieën van de personen waar hij contact mee heeft gehad? Hoe moet dit alles ingeschat worden? Het feit dat uit de gegevens van Sezgin een ononderbroken keten van grammatici is te maken, is op zich geen bewijs van de echtheid van de Abū l-'Aswad traditie. Integendeel, het kan gezien worden als een bevestiging van de gekleurde van Sezgin en zijn voorkeur voor Abū l-'Aswad.

Het valt niet te ontkennen dat de dertiendelige reeks *Geschichte des Arabischen Schrifttums* van Sezgin een levenswerk is. Sezgin wordt gezien als een autoriteit op zijn vakgebied en zijn werk wordt alom gerespecteerd. Wanneer men echter de bronverwijzingen wil opzoeken ondervindt men dat er geen bronnenlijst is en dat door het ontbreken van de nodige gegevens de bronnen niet te vinden zijn (zie § 4.2.2). Het is merkwaardig dat bij een dergelijk werk de bronnen niet na te zoeken zijn.

5. Rafael Talmon

5.1 NAḤWIYYŪN in Sibawayhi's KITĀB, 1982¹²²

In 1982 heeft Talmon het artikel "*Naḥwiyyūn* in Sibawayhi's *Kitāb*" geschreven. Inleidend schrijft hij dat in de jaren '70 voorafgaand aan dit artikel het aantal publicaties over de oorsprong van de Arabische grammatica sterk is toegenomen. Hij noemt het belang van *Kitāb Sibawayhi* als oudste, nog bestaande grammaticaboek, onmiskenbaar. Door zich te baseren op *Kitāb Sibawayhi* als historische bron zijn de moderne geleerden gaan twifelen aan twee gangbare stellingen of hebben deze zelfs verworpen. De eerste gaat over de traditie die beweert dat de wetenschap van de Arabische grammatica uit de tijd van kalief 'Alī en Abū l-'Aswad ad-Du'alī stamt. Deze traditie is gebaseerd op verschillende bronnen en is diep geworteld in de islamitische wereld. De tweede stelling gaat over de vermeende Griekse invloed in de Arabische grammatica. Het zou ideaal zijn wanneer er betrouwbare bronnen waren om het wetenschappelijk denken over de Arabische taal in de periode voor Sibawayhi en buiten diens kring te belichten, maar die ontbreken.

In dit artikel probeert Talmon duidelijkheid te scheppen in de oorsprong van de Arabische grammatica aan de hand van de betekenis van de term *naḥwiyyūn* in *al-Kitāb*. Hij reageert hiermee op het artikel van Carter¹²³ uit 1972 en de definitie die deze aan het woord *naḥwiyyūn* geeft. We hebben in § 2.2 reeds gelezen dat Carter Sibawayhi als de eerste grammaticus beschouwt en zegt dat met hem de wetenschap van de Arabische grammatica begint. Op dat moment gaat de term *naḥwiyyūn* pas "grammatici" betekenen. Talmon is het hier niet mee eens en bestrijdt de stelling van Carter op verschillende punten. Hij schrijft onder andere dat de *naḥwiyyūn* wel degelijk gezien moeten worden als "grammatici". Het zijn tijdgenoten en wellicht voorgangers van Sibawayhi. In tegenstelling tot wat Carter beweert, namelijk dat de *naḥwiyyūn* een anonieme groep mensen is, beweert Talmon dat Sibawayhi zowel Yūnus als 'Īsā¹²⁴ tot de *naḥwiyyūn* rekent en vindt hij het zelfs denkbaar dat Sibawayhi zichzelf en al-Khalīl ertoe rekent. Het lijkt er op dat Sibawayhi zijn eigen bijdrage (en die van zijn meester al-Khalīl) aan de wetenschap van de grammatica groter achtte dan die van zijn voorgangers. Hij spreekt echt nooit over de *naḥwiyyūn* als vertegenwoordigers van een primitieve fase in de ontwikkeling van de wetenschap van de grammatica of slechts als "mensen die zich bezighouden met de manier waarop er gesproken wordt" in plaats van

¹²² Talmon, R., "*Naḥwiyyūn* in Sibawayhi's *Kitāb*" in *Zeitschrift für arabische Linguistik*, vol. 8, 1982, 12-38

¹²³ Carter, "Les origines de la grammaire arabe", 69-97

¹²⁴ Hier worden Yūnus ibn Ḥabīb en 'Īsā ibn 'Umar bedoeld

echte grammatici. Hoewel Sībawayhi de aanpak van de *naḥwiyyūn* bekritiseert, verwerpt hij hun grondbeginselen van de grammaticale analyse niet. Op basis van hetgeen Talmon heeft onderzocht wil hij, in tegenstelling tot Carter zelfs beweren dat "*SĪBWAYHI founded his grammatical system on the groundwork of a fairly advanced school of Grammar!*"¹²⁵

5.2 Who was the First Arab Grammarian?, 1985¹²⁶

Het is duidelijk wat Talmon met dit artikel wil bereiken. Hij wil de vraag beantwoorden wie de eerste Arabische grammaticus was. Hij schrijft dat de moderne geleerden veel informatie uit de *'akhbār*-literatuur ter beschikking hebben. Talmon geeft een aantal punten die in alle oude Arabische bronnen te lezen zijn, namelijk

1. de Arabische grammatica is in Irak ontstaan
2. de bestudering van grammatica begon in Baṣra en breidde zich later uit naar Kūfa
3. deze islamitische wetenschap is hoofdzakelijk ontstaan door de wens taalcorruptie door zowel *marwālī* als Arabieren tegen te gaan
4. de grondlegger van de Arabische grammatica is de uit Baṣra afkomstige Abū l-'Aswad ad-Du'alī (d. 689).

De vroegste bron is relatief laat geschreven, namelijk in de negende eeuw. Dit roept kritische vragen op ten opzichte van de hierboven genoemde punten. Volgens Talmon is inmiddels bekend geworden dat er in de achtste eeuw mogelijk één of meer grammatica-scholen in de Ḥijāz waren. Hoe moeten we de *'akhbār*-literatuur die alleen spreekt over scholen in Irak op dit punt interpreteren? Daarnaast zijn er vooral veel vragen over de grondlegger van de Arabische grammatica en zetten de moderne geleerden vraagtekens bij opvallende onderlinge verschillen in de *'akhbār*-literatuur. De Abū l-'Aswad traditie wordt door de meeste geleerden afgewezen.

In *Kitāb Sībawayhi* - waarvan Talmon denkt dat deze het resultaat is van een lang ontwikkelingsproces - wordt als vroegste grammaticus ʿAbdullāh ibn Abī 'Ishāq¹²⁷ genoemd. Ibn Abī 'Ishāq leefde twee generaties na Abū l-'Aswad. Omdat de verwijzingen in *al-Kitāb* naar hem en Abū ʿAmr ibn al-ʿAlā' geen informatie geven over hun activiteit en kunnen op het gebied van de grammatica zijn sommige geleerden overgestapt naar Sībawayhi en al-Khalīl en eventueel Yūnus en ʿĪsā als de werkelijke grondleggers van de wetenschap van de

¹²⁵ Talmon, "*Naḥwiyyūn* in Sībawayhi's *Kitāb*", 29

¹²⁶ Talmon, R., "Who was the First Arab Grammarian? A New Approach to an Old Problem" in *Zeitschrift für Arabische Linguistik*, vol. 15, 1985, 128-145

¹²⁷ Zie § 1.1; § 2.2 nr. 2 (d. 735 of 745); § 3.2 (d. 735); § 4.2 H. b. 650 of 659, d. 735 of 745

grammatica. Het lijkt erop dat degenen die de Abū l-'Aswad traditie accepteren ervan uit gaan dat de samenstellers van de *'akbbār* eensgezind waren over de identiteit van de grondlegger van de Arabische grammatica. Er zijn echter verschillende zaken waarin zij elkaar tegenspreken. Zo wordt beweerd dat Abū l-'Aswad gouverneur, rechter of leraar was en was hij de ene keer de leraar van de zonen van ʿAlī en de andere keer van Ziyād. In de *'akbbār* worden maar liefst drie personen genoemd waarvan gezegd wordt dat zij als eerste de Arabische grammatica hebben vastgelegd. Behalve Abū l-'Aswad worden ʿAbd ar-Raḥmān ibn Hurmuz¹²⁸ en Naṣr ibn ʿĀṣim al-Laythī¹²⁹ genoemd. Van zowel Abū l-'Aswad als Naṣr ibn ʿĀṣim wordt gezegd dat zij de diacritische punten hebben bedacht. De vroegste *'akbbār* verzameling die Abū l-'Aswad noemt, is die van al-Jumaḥī, *Ṭabaqāt ash-Shu'arā'* van begin negende eeuw. As-Sīrāfī is de eerste (tiende eeuw) die in *'Akbbār an-Naḥwiyyīn al-Baṣriyyīn* de andere twee noemt, overigens samen met Abū l-'Aswad. Door de samenstellers van de *'akbbār* wordt via *isnāds* aangegeven van wie zij hun informatie hebben overgenomen. De bron van al-Jumaḥī wordt niet genoemd. De genoemde overlevertaars zijn allen bekende filologen uit de negende eeuw en zij zijn van latere datum dan al-Jumaḥī. Als we kijken naar de beschreven ketens van grammatici vanaf de grondlegger van de Arabische grammatica dan valt op dat bij de meeste ketens na Abū l-'Aswad deze, in tegenstelling tot de ketens na ʿAbd ar-Raḥmān ibn Hurmuz en Naṣr ibn ʿĀṣim, ononderbroken zijn tot aan erkende grammatici in de achtste eeuw zoals ʿĪsā, Yūnus, al-Khalīl en Sibawayhi.

Op verschillende manieren heeft de traditie van Abū l-'Aswad meer gewicht en wordt er door de samenstellers van de *'akbbār* moeite gedaan deze een groter gewicht te geven dan de tradities van ʿAbd ar-Raḥmān ibn Hurmuz en Naṣr ibn ʿĀṣim. Zo noemt as-Sīrāfī Naṣr ibn ʿĀṣim slechts terloops *'awwal man wada'a n-naḥw'*¹³⁰. Ibn an-Nadīm geeft zelfs een cruciaal bewijs wanneer hij schrijft dat hij het eerste boek van Abū l-'Aswad werkelijk gezien heeft (zie Sezgin § 4.1). Volgens Talmon moet het feit van het bestaan van drie tradities naast elkaar in de vroegste tijd al geleid hebben tot strijdigheden in de *'akbbār*. Hij denkt dat er aanpassingen zijn gedaan om de verschillende tradities met elkaar te verenigen. Zowel Abū l-'Aswad, Naṣr ibn ʿĀṣim als Ibn Hurmuz hadden blijkbaar recht op een *'awwal man...* titel. Voor Talmon is dit gegeven de verklaring voor het feit dat Naṣr ibn ʿĀṣim tevens de titel *'awwal man naqqaṭa* "de eerste die de diakritische punten heeft bedacht" kreeg. Ibn Hurmuz

¹²⁸ Zie § 1.1; § 2.2 nr. 1 Abū Dāwūd ʿAbd ar-Raḥmān ibn Hurmūz al-'A^craj; § 4.2 D. al-'A^craj

¹²⁹ Zie § 1.1; § 3.1; § 4.2 B.

¹³⁰ as-Sīrāfī, *'Akbbār al-Naḥwiyyīn al-Baṣriyyīn*, 20: hier staat geen *'awwal man wada'a n-naḥw'*, maar *'awwal man wada'a l-'arabiyya*

kreeg de titel *'awwal man wada'a n-nahw* omdat hij de eerste was die de grammatica vastlegde in Medina. Op deze manier werden de tegenstellingen in de tradities opgelost. Een andere oplossing was dat sommige *'akbbār* verzamelaars niet "de eerste die..." gebruikten, maar "één van de eersten die...". Het doen van aanpassingen werd op grote schaal toegepast en op die manier zijn er verschillende variaties ontstaan. Talmon denkt dat deze aanpassingen gedaan werden om de overmacht van traditie van Abū l-'Aswad te bevestigen. Daarnaast merkt hij op dat niet alle *'akbbār* zorgvuldig en consequent zijn. Sommige bevatten (in verschillende mate) onnauwkeurigheden en laten soms belangrijke details weg.

Afsluitend schrijft Talmon dat de traditie van Abū l-'Aswad één van de vele producten is van de vroege geleerden om de onduidelijke periode van het begin van de Arabische grammatica te verhelderen. Het aanhangen van de traditie van Abū l-'Aswad betekent niet automatisch dat de tradities van Naṣr ibn ʿĀsim en Ibn Hurmuz worden afgewezen. Het toepassen van veranderingen moet gezien worden als *"a process of harmonization between the different traditions"*¹³¹. Opnieuw stelt Talmon de vraag: Wie was de eerste Arabische grammaticus? In een poging om die vraag te beantwoorden, beschrijft hij de overeenkomst tussen de ontstaansgeschiedenis van de Arabische grammatica en de islamitische rechtspraak, de *fiqh* waarbij hij het onderzoek van Joseph Schacht gebruikt (zie verder § 5.3). Daarnaast geeft hij nog een aantal argumenten. Door middel van de bestaande tradities worden de grammaticascholen van een naamgever voorzien, namelijk doordat een historische naam aan de school wordt gekoppeld. De ononderbroken keten van vroege grammatici is mogelijk geworden door namen van kleurloze figuren, zoals ʿAnbasa¹³² en Maymūn¹³³ te gebruiken voor het opvullen van het gat van de eerste en tweede generatie grammatici na Abū l-'Aswad. De aanpassingen in de verschillende tradities in de *'akbbār*, vanaf de negende eeuw en later, zijn slechts overijverige pogingen om de Abū l-'Aswad traditie meer gewicht te geven. Daarnaast ontbreekt informatie over de, naar wij nu weten, grammaticacentra in de achtste eeuw in de Ḥijāz. Dit alles doet Talmon concluderen dat de *'akbbār* geen volledige informatie verschaffen en dat we ons slechts kunnen baseren op de vroegst nog bestaande Arabische bronnen die Ibn Abī 'Ishāq aanwijzen als eerste grammaticus.

¹³¹ Talmon, "Who was the First Arab Grammarian?", 139

¹³² Zie § 1.1 ʿAnbasa ibn Maʿdān; § 4.2 E. ʿAnbasa ibn Maʿdān al-Fīl

¹³³ Zie § 1.1 Maymūn al-'Aqran; § 4.2 F. Maymūn al-'Aqran

5.2.1 Onderzoek naar de bronnen

Uit de voetnoten bij bovenstaand artikel kunnen we de volgende bronnen halen met betrekking tot de traditie over het ontstaan van de Arabische grammatica:

1. Ibn al-'Anbārī¹³⁴, Abū al-Barakāt 'Abd al-Raḥman ibn Muḥammad, *Nuzhat al-'Alibbā' fī Ṭabaqāt al-'Udabā'*, ed. Muḥammad Abū l-Faḍl 'Ibrāhīm, Cairo: 1967
2. al-Bayhaqī, *al-Maḥāsīn wa-l-masāwi'*, Beiroet: 1981
3. Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litteratur*, 2nd ed. 2 vols., Leiden: Brill, 1943-1949; 3 supplementen, Leiden: Brill, 1937-1942 (moderne bron)
4. ad-Dānī¹³⁵, *al-Muḥkam fī naqṭ al-masāḥif*, Damascus, 1960
5. Ḍayf, Sh., *al-Madāris an-naḥwiyya*, Cairo: Dār al-Ma'ārif, 1968 (moderne bron)
6. Ibn al-Ġazarī¹³⁶, *Ghāyat an-nibāya fī ṭabaqāt al-qurrā'*, ed. Gotthelf Bergsträsser, Cairo: 1932
7. al-Ġumaḥī¹³⁷, *Ṭabaqāt fuḥūl ash-Shu'arā'*, ed. J. Hell, Leiden: Brill, 1916
8. Ibn an-Nadīm¹³⁸, *Kitāb al-Fihrist*, Cairo: 1929
9. Pellat, Ch., *Le milieu baṣrien et la formation de Ḡāḥiḏ*, Parijs: 1953 (moderne bron)
10. Ibn Qāḍī Shuhba¹³⁹, *Ṭabaqāt an-nuḥāt wa-l-lughawiyyīn*, ms. Cairo Dār al-Kutub al-Miṣriyya ta'riḫ Taymūr, no. 2146
11. Ibn Qutayba¹⁴⁰, *al-Ma'ārif*, ed. Tharwat 'Ukkāsha, Cairo: Dār al-Ma'ārif, 1960
12. Ibn Qutayba, *ash-Shi'r wa-sh-Shu'arā'*, ed. 'A.M. Shākir, Cairo: 1966-67
13. as-Sayyid, *Madrasat al-Baṣra an-naḥwiyya: Nash'atuhā wa-tatawwuruhā*, Cairo: Dār al-Ma'ārif, 1968 (moderne bron)
14. as-Sirāfī¹⁴¹, *'Akbbār an-Naḥwiyyīn al-Baṣriyyīn*, ed. Fr. Krenkow, Beiroet: Imprimerie Catholique, 1936
15. *Talkhīs* Ibn Maktūm = ms. Cairo Dār al-Kutub al-Miṣriyya, ta'riḫ Taymūr, no 2069
16. Ṭashkuprāzāda¹⁴², *Miftāḥ as-Sa'āda wa-miṣbāḥ as-siyāda fī ma'wūdāt al-'ulūm*, vol. I, Cairo: 1968
17. Abū ṭ-Tayyib al-Lughawī¹⁴³, *Marātib an-naḥwiyyīn*, ed. Muḥammad Abū l-Faḍl 'Ibrāhīm, Cairo: Nahḍa, 1954
18. az-Zubaydī, *Ṭabaqāt*

¹³⁴ Zie § 4.1.2: 1119-1181

¹³⁵ *EI*, III, 109: 981/2-1053

¹³⁶ *EI*, III, 753: 26 november 1350-6 december 1429

¹³⁷ Zie § 4.1.2: 756 - ± 846

¹³⁸ Zie § 4.1.2: ± 936-7 - ± 995

¹³⁹ *EI*, III, 814: 1377 - 1448

¹⁴⁰ Zie § 4.1.2: ± 828 - ± 889

¹⁴¹ Zie § 4.1.2: 895 - 979

¹⁴² *EI*, X, 351: nr. 2 december 1495 - 13 april 1561

¹⁴³ Zie § 4.1.2: d 962

De chronologische lijst wordt als volgt:

	geboren	gestorven	
°Aṣim ibn Abī an-Nujūd		745	indirecte verwijzing
Abū °Ubayda	728 of 738	825	indirecte verwijzing
al-Jumahī	756	846	
Ibn Qutayba	828	889	
Abū Ḥātim ar-Rāzī		933	
az-Zajjājī	865	949	
Abū ṭ-Ṭayyib		962	
as-Sirāfī	895	979	
az-Zubaydī	928	989	
al-Marzubānī	909	994	
al-Bayhaqī - werkzaam	908	932	nieuw
at-Tanūkhī	941	994	
Ibn an-Nadīm	936	995	
al-Bīrūnī	973	1048	
ad-Dānī	981	1053	nieuw
Ibn al-'Anbārī	1119	1181	
Yāqūt		1229	
Ibn Khallikān	1211	1282	
Ibn Faḍl Allāh al-°Umarī	1301	1349	
Ibn al-Jazarī	1350	1429	nieuw
Ibn Qāḍī Shuhba	1377	1448	nieuw
as-Suyūṭī	1445	1505	
Ṭashkuprāzāda	1495	1561	nieuw

5.3 Schacht's Theory in the Light of Recent Discoveries concerning and the Origins of Arabic Grammar, 1987¹⁴⁴

In dit artikel vergelijkt Talmon het ontstaan van de islamitische rechtspraak met het ontstaan van de Arabische grammatica. Hij gebruikt daarbij het onderzoek van Joseph Schacht naar de ontstaansgeschiedenis van de *fiqh*¹⁴⁵. Talmon beschuldigt de moderne westerse wetenschappers er van dat zij niet kritisch zijn ten opzichte van de vroege

¹⁴⁴ Talmon, R., "Schacht's Theory in the Light of Recent Discoveries concerning and the Origins of Arabic Grammar" in *Studia Islamica*, vol. 65, 1987, 31-50

¹⁴⁵ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*

islamitische geschiedschrijving en klakkeloos de middeleeuwse moslimwetenschappers (vanaf de achtste eeuw) napraten in hetgeen deze over de formatieve periode van de islam schrijven. Joseph Schacht onderscheidt zich met zijn revolutionaire theorie, die voortgaat op het werk van Ignaz Goldziher. Talmon wil in dit artikel met behulp van nieuw materiaal de theorie van Schacht ondersteunen. Deze theorie heeft twee doelen, namelijk enerzijds het creëren van een kritische historische beschrijving van de vroege ontwikkeling van de rechtspraak in de islam en anderzijds het verklaren van de onverenigbare tegenspraak tussen zijn beschrijving - gebaseerd op een kritische benadering - en de traditionele verklaring van de ontwikkeling van de *fiqh*.

Schacht constateert dat het begin van de *fiqh* niet voor het eind van de zevende eeuw gedateerd kan worden, het moment dat de eerste specialisten aan het werk gingen. Behalve de Koran en andere erkende religieuze regels waren de gebruikelijke praktijk en de bestuurlijke voorschriften van het Umayyadenbestuur hun bronnen. Als resultaat van persoonlijke inspanning ontstonden er verschillende rechtsscholen in Irak, de Hījāz en Syrië. In de eeuw erna ontstond een oppositionele beweging tegen de heersende doctrine in elke lokale school, gebaseerd op de *Hadīth*, de tradities van de profeet Muḥammad. Schacht toont aan dat er vanuit elke school een proces van zelfbewustzijn optrad, waarbij de doctrine van de betreffende school teruggeprojecteerd werd op beroemde figuren uit het verleden met als doel de eigen doctrine toe te kunnen schrijven aan de vroegste lokale specialist. Vervolgens werd verder teruggeprojecteerd tot aan de tijd van de Profeet. Bij zijn analyse van de wetsteksten en '*akhbār*' verzamelingen maakte Schacht onder anderen analyses van de '*asānīd*' en bestudeerde hij de ontwikkeling van de rechtsterminologie. Zijn conclusie was uiteindelijk dat er geen oorspronkelijke '*aḥādīth*' met wetgevende inhoud waren. In een vaak aangehaalde paragraaf van Schacht constateert hij, in navolging van Goldziher, "*that every legal tradition from the Prophet, until the contrary is proved, must be taken not as an authentic or essentially authentic, (...), statement valid for his time or the time of the Companions, but as the fictitious expression of a legal doctrine formulated at a later date.*"¹⁴⁶ Veel geleerden zijn het niet met Schacht eens. Zij vinden onder anderen dat hij te sceptisch is en te streng in zijn kritiek op de bronnen.

¹⁴⁶ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 149

Nu één en ander over de theorie en het onderzoek van Schacht is uitgelegd, kunnen de overeenkomsten, genoemd in de vorige paragraaf 5.2 beschreven worden¹⁴⁷:

1. Begin achtste eeuw ontstonden rechtsscholen in Kūfa, Medina en Syrië¹⁴⁸.
2. Op dat moment werd de doctrine van elke school teruggeprojecteerd op belangrijke personen uit het verleden, die op die manier naamgever van de betreffende school werden.
3. Er ontstonden bewegingen die zich keerden tegen de heersende opvattingen van de gevestigde scholen en zij baseerden zich op de *Ḥadīth*.
4. Het werd al snel gebruikelijk om *Ḥadīth*-materiaal te gebruiken uit naam van gedetailleerde ketens van overlevertaars, beginnend bij de generatie van de metgezellen van de profeet Muḥammad.

Daartegenover staan de punten met betrekking tot de grammatica:

1. Iets later dan bij het ontstaan van de *fiqh*, namelijk halverwege de achtste eeuw¹⁴⁹ waren er grammaticacentra in Baṣra en daar buiten zoals Medina en Mekka.
2. De eerste stappen in de grammatica worden verbonden aan de namen van Abū l-'Aswad, Ibn Hurmuz en Naṣr ibn 'Āṣim die reeds lang daarvoor waren overleden.
3. Sommige *'akbbār*-versies geven complete ketens van vroege grammatici uit Baṣra en creëerden op die manier een ononderbroken overdracht van de grammatica vanaf de grondlegger tot aan de bekende grammatici van de achtste eeuw.
4. Sommige *'akbbār* versies hebben *'asānīd*.

Recente ontdekkingen

In verband met nieuwe ontdekkingen betreffende de ontstaansgeschiedenis van de Arabische grammatica schrijft Talmon dat de algemene mening is dat deze is ontstaan in Irak¹⁵⁰. De heterogene bevolking van Arabieren en niet-Arabieren wordt gezien als een bepalend element daarbij en de homogene bevolking van de Ḥijāz zou een verklaring zijn voor het niet nodig zijn en daardoor niet voorkomen van studie naar grammatica. Ten tijde van dit en het vorige artikel heeft Talmon echter een aanzienlijke hoeveelheid middeleeuws materiaal verzameld over grammasticastudies in de achtste eeuw in Mekka en Medina. Uit deze steden zijn acht grammatici bekend, de meeste van niet Arabische afkomst, waaronder Ibn Hurmuz, die aangevoerd werd als de grondlegger van de school in Medina (zie ook § 5.2). De meeste *'akbbār*-verzamelingen zwijgen over de grammatica studies in de Ḥijāz en wanneer deze wel

¹⁴⁷ Talmon, "Who was the First Arab Grammarian?", 139-142

¹⁴⁸ Dit is ongeveer 100 jaar na de profeet Muḥammad

¹⁴⁹ Dit is ongeveer 100 jaar na Abū l-'Aswad

¹⁵⁰ Talmon, "Schacht's Theory in the Light of Recent Discoveries...", 40-44

informatie daarover bevatten dan proberen de auteurs meestal te bewijzen dat deze niet echt of vals zijn.

Tenslotte maakt Talmon twee interessante opmerkingen. Een mogelijke reden om Abū l-'Aswad als grondlegger van de Arabische grammatica aan te wijzen zou een anti-Shu'ūbitische¹⁵¹ reactie kunnen zijn op de spottende uitspraak van de Shu'ūbietten dat de studie van de Arabische taal bedacht was door niet-Arabieren. Met Abū l-'Aswad kreeg de Arabische grammatica een Arabische grondlegger en zijn pro-Arabische reden voor het vastleggen van de grammatica was om *mawālī* te helpen. Een reden om 'Alī in de Abū l-'Aswad traditie op te voeren zou een sjiiitische achtergrond kunnen hebben en kunnen duiden op pro-'Alī propaganda.

5.4 Eighth-Century Iraqi Grammar, 2003¹⁵²

In grote lijnen kan over dit boek verteld worden dat het een uitgebreid onderzoek naar de vroegste bronnen van de Arabische grammatica is. Het boek is ingedeeld in twee delen. In het eerste deel schrijft Talmon gedetailleerd over grammatici uit de achtste eeuw die voorkomen in 27 bronnen die hij heeft verzameld. Vervolgens geeft hij citaten uit deze bronnen. In het tweede deel heeft hij uit dezelfde vroege bronnen gegevens verzameld over de grammatica methode vóór al-Khalīl die hij "*the Old Iraqi School*" noemt. Daarna beschrijft hij de "*reformation*" van al-Khalīl en Sibawayhi.

In § 2.2 is reeds gesproken over de debatten tussen grammatici uit Baṣra en uit Kūfa en in §3.2 wordt geschreven over "onduidelijkheden" rond de grammaticascholen waarmee bedoeld wordt op de vermeende rivaliteit tussen de scholen. Talmon schrijft hierover dat Sibawayhi en al-Khalīl die in Baṣra werkten, een omwenteling maakten in de manier van werken ten opzichte van de methode van de *naḥwīyyūn*, terwijl de grammatici in Kūfa nog lange tijd op dezelfde manier doorgingen¹⁵³. Dit werd wellicht als rivaliteit gezien, terwijl het eerder een andere manier van werken is.

In het onderzochte werk van Talmon is tot *Eighth-Century Iraqi Grammar* geen enkele uitspraak van belang gevonden over de vermeende Grieks/Syrische invloed in de Arabische

¹⁵¹ *EI*, IX, 513 al-Shu'ūbiyya: een in de achtste eeuw ontstane beweging, hoofdzakelijk bestaande uit Perzen die voor gelijkheid tussen Arabieren en niet-'Arabieren was; het hoogtepunt lag in de negende eeuw

¹⁵² Talmon, *Eighth-Century Iraqi Grammar*

¹⁵³ Talmon, *Eighth-Century Iraqi Grammar*, Introduction, xi

grammatica. In *Eighth-Century Iraqi Grammar* wordt de naam David bar Paul genoemd, een Syrische grammaticus¹⁵⁴. Deze naam zijn we eerder tegen gekomen bij Carter (zie § 2.3 Dāwud bar Paulos (werkzaam 785)). Talmon schrijft over hem dat slechts kan worden aangenomen dat hij rond het jaar 750 werkzaam was en dat verdere jaartallen ontbreken. Er wordt een klein geschrift aan hem toegeschreven dat gaat over de onderverdeling van *makyānē* "naamwoorden". Deze verhandeling bevat een Arabische zin, geschreven in het Karshuni¹⁵⁵, waarin Arabische grammaticale termen worden gebruikt. Er wordt aangenomen dat dit geschrift uit het midden van de achtste eeuw stamt, in ieder geval uit de tijd vóór Sibawayhi. Wanneer dit werkelijk zo is, is het één van de vroegste bewijzen van het gebruik van taalkundige terminologie uit het Arabisch en ook nog door een niet-Arabier.

5.5 Biografische gegevens

Rafael (Rafi) Talmon is geboren op 9 januari 1948 te Haifa en aldaar overleden op 7 juni 2004. Hij is begin jaren '80 beginnen te publiceren. Op de kaft van "*Arabic Grammar in its Formative Age*" uit 1997 staat dat hij zijn PhD Arabisch in 1981 heeft behaald aan de Tel Aviv University en dat hij op dat moment Professor Arabisch was aan de University of Haifa in Israel, Department of Arabic Language and Literature. Talmon heeft veel geschreven over de Arabische grammatica en de vroege geschiedenis daarvan en met name over al-Khalīl en diens *Kitāb al-'Ayn*.

5.6 Conclusie

Talmon is niet altijd even goed te peilen. Het is verfrissend dat hij kritisch is en kritische vragen stelt. Hij heeft veel en gedetailleerd onderzoek gedaan en schrijft over interessante zaken. Het is niet altijd meteen duidelijk waar hij staat. Hij schrijft dat de meeste moderne geleerden de tradities legendarisch en gefingeerd noemen, maar het is (in eerste instantie) onduidelijk of hij zich daarbij rekent of niet. Een frappante overeenkomst kan hier gezien worden: de onduidelijkheid of Talmon zich bij de moderne geleerden rekent en de onduidelijkheid of Sibawayhi zich bij de *nahwīyyūn* rekent. Het feit dat Talmon de theorie van Schacht steunt, duidt voor mij op een kritische houding, vooral ten opzichte van de tradities. Hij beschrijft deze serieus en met respect, maar uiteindelijk lijkt het erop dat ook hij deze als legendarisch ziet. Talmon noemt Ibn Abī 'Ishāq - niet de grondlegger, maar - de eerste grammaticus. Hij baseert zich daarbij, net als Carter, op de nog bestaande bronnen.

¹⁵⁴ Talmon, *Eighth-Century Iraqi Grammar*, 34-36

¹⁵⁵ Arabisch in het Syrische schrift geschreven

Carter komt echter tot de conclusie dat Sibawayhi die later leefde dan Ibn Abi 'Ishāq, de grondlegger van de Arabische grammatica is. De vraag is of Talmon andere en/of meer bronnen ter beschikking had.

Talmon beschrijft uitgebreid de traditie over het ontstaan van de Arabische grammatica en noemt daarbij drie verschillende namen als grondlegger, namelijk Abū l-'Aswad, 'Abd ar-Raḥmān ibn Hurmuz en Naṣr ibn 'Āṣim. Semaan noemt dezelfde drie namen en Versteegh noemt naast Abū l-'Aswad Naṣr ibn 'Āṣim. Daarnaast schrijft Talmon over een aantal grammatici uit de achtste eeuw dat zij bekend zijn, zoals Sibawayhi, al-Khalīl, Yūnus ibn Ḥabīb en 'Īsā ibn 'Umar. Later schrijft hij over 'Anbasa en Maymūn als kleurloze grammatici die slechts ter opvulling van een gat dienden. Omdat deze laatste twee namen al vaker genoemd zijn, kan men zich afvragen waar Talmon zich op baseert bij de beoordeling daarvan.

In het algemeen kan gezegd worden dat het onderzoek van Talmon en hetgeen hij schrijft een nieuw licht op de tradities en de varianten daarvan werpen. In § 1.3 is uit het feit dat as-Sirāfi zoveel verschillende tradities beschreef, geconcludeerd dat de verhalen in die tijd al legendarisch moesten zijn. Nu blijkt dat dit anders gezien kan worden. De moslims noemen hun tradities namelijk wel tradities, maar niet legendarisch en gefingeerd. Voor de moslims ontkrachtten de vele varianten de traditie niet. Het zijn pogingen tegenstrijdige zaken met elkaar te harmoniseren. Deze kunnen daardoor naast elkaar bestaan en versterken de traditie eerder. Wanneer je echter geen moslim bent, kunnen de verschillende verhalen gezien worden als manipulatie van de geschiedenis. De verschillende ketens met grammatici en de pogingen deze sluitend en ononderbroken te maken versterken dit.

Wat opvalt is de tegenstelling tussen de mening van Carter en van Talmon wat betreft de grammaticale activiteiten vóór Sibawayhi. In § 2.5 heb ik reeds mijn verbazing geuit over de manier waarop Carter het bestaan van grammatica vóór Sibawayhi ontkent. Talmon heeft veel bronnen uitgebreid bestudeerd en is overtuigd van het feit dat er vóór Sibawayhi al een grammaticaschool bestond. Weliswaar heeft Sibawayhi een geheel nieuwe, eigen methode ontwikkeld, maar er kan niet gesproken over geen of een primitieve vorm van grammatica. De periode van de eerste en de tweede generatie na Abū l-'Aswad blijft duister en daarom kunnen veel vragen over activiteiten op het gebied van grammatica in de tijd van Abū l-'Aswad en daarna niet beantwoord worden.

De overeenkomst die Talmon ziet tussen de ontstaansgeschiedenis van de *fiqh* en de Arabische grammatica is opvallend te noemen. Het terugprojecteren, zoals hij het noemt, doet denken aan de uitspraak van Carter in § 2.1 over het bewust herinterpreteren door de moslims van hun verleden. De grote overeenkomst is in ieder geval dat er hedentendage in grote lijnen twee versies van de ontstaansgeschiedenis lijken te bestaan, namelijk die volgens de islamitische traditie en die volgens de verklaring van de moderne wetenschappers.

Afgezien van een losse opmerking hier en daar doet Talmon geen uitspraken over mogelijke Griekse invloed in de Arabische grammatica. Een interessant punt is de beschrijving van de tekst van de Syriër David bar Paul waaruit blijkt dat een Syrische grammaticus bekend was met en gebruik maakte van Arabische grammaticale termen. Dit is ten eerste bijzonder omdat een niet-Arabier deze Arabische termen gebruikt, nota bene een Syriër die gebruik kan maken van het Syrisch dat oudere werken over grammatica heeft dan het Arabisch. Ten tweede omdat het waarschijnlijk een geschrift uit de tijd vóór *Kitāb Sibawayhi* is wat in dat geval op Arabische grammaticale activiteiten vóór Sibawayhi duidt. Wellicht kan zelfs voorzichtig geconcludeerd worden dat het mogelijk is dat het Arabisch op zijn beurt andere talen heeft beïnvloed. Andere interessante punten van Talmon zijn het bestaan van grammaticascholen in de achtste eeuw in de Hījāz, het mogelijke ontstaan van de Abū l-'Aswad traditie als reactie op Shu'ūbitische spot of de mogelijk sjiitische achtergrond daarbij die eerder genoemd werd door Sezgin (§ 4.1).

6. De totstandkoming van de Arabische grammatica

Van de vijf auteurs uit de vorige hoofdstukken hangt alleen Sezgin de uitleg van de islamitische traditie over het ontstaan van de Arabische grammatica aan. De anderen gaan ervan uit dat deze verhalen legendarisch zijn en gefingeerd. Alle vijf de auteurs zijn overtuigd van de genaliteit van Sibawayhi en de waarde van *Kitāb Sibawayhi* voor de Arabische grammatica. Wat steeds naar voren komt als reden voor het ontstaan van de Arabische grammatica is dat dit gebeurde om taalcorruptie tegen te gaan, met name wanneer het het reciteren van de Koran betrof, binnen een gemengde samenleving van Arabieren en niet-Arabieren.

In dit hoofdstuk proberen we meer te weten te komen over de persoon Abū l-'Aswad ad-Du'alī en onderzoeken we de verzamelde bronnen. We bekijken of er sprake is van niet-Arabische invloed en hoe de discussie over de vermeende Griekse invloed tot nu toe is verlopen. Tenslotte willen we weten hoe in moderne Arabische boeken de ontstaansgeschiedenis van de Arabische grammatica wordt beschreven.

6.1 Abū l-'Aswad ad-Du'alī - Persoon, leven en werk

Uit het onderzoek tot nu is weinig bekend geworden over de persoon en het leven van Abū l-'Aswad. Daarom gaan we verder onderzoeken wat we over hem te weten kunnen komen. Zowel de EI als de GAS hebben een klein artikel¹⁵⁶ over hem opgenomen, waaruit blijkt dat er inderdaad weinig over hem bekend is. Wanneer we alle informatie over zijn naam samennemen, wordt deze Abū l-'Aswad Zālim ibn ʿAmr ibn Sufyān ad-Du'alī. Over de jaartallen van zijn geboorte en overlijden verschillen de meningen. Fück schrijft dat hij waarschijnlijk een paar jaar voor de hidjra is geboren en in 688 tijdens "*the great plague*" in Baṣra is overleden. Sezgin schrijft dat Abū l-'Aswad in 607 in "Arabië" is geboren, in 688 in Baṣra is overleden en vermeldt daarbij dat hij de profeet Muḥammad waarschijnlijk nooit heeft ontmoet. Zijn moeder behoorde tot de clan ʿAbd ad-Dār ibn Quṣayy van de Quraysh. Ten tijde van het kalifaat van de tweede kalief ʿUmar (r. 634-644) bevond Abū l-'Aswad zich eerst in Medina en ging, volgens Sezgin, in verband met een opdracht van de kalief, naar Baṣra. Daar woonde hij eerst bij zijn eigen stam ad-Du'il ibn Bakr van de Banū Kināna, later bij de Banū Hudhayl en vervolgens een tijd bij de Banū Qushayr, waarvan wordt vermeld dat zij de familieleden van zijn favoriete vrouw waren. Dit zijn de enige gegevens over de

¹⁵⁶ Fück, *EI*, I, 106-107: Abu l-'Aswad al-Du'alī en Sezgin, *GAS IX*, 31-32: Abu l-'Aswad ad-Du'alī

afkomst en familie van Abū l-'Aswad. Er wordt niets over zijn vader, andere echtgenotes of eventuele kinderen vermeld. In de tradities zijn we een variant tegengekomen, waarin "zijn dochter" een rol speelt (zie § 1.1 3A en 3B; § 3.1 nr. 1 en 2).

Persoon

In verband met zijn persoonlijkheid wordt in het EI-artikel gesproken over "*his obstinacy and avarice*" de koppigheid en gierigheid/hebzucht van Abū l-'Aswad. Fück schrijft dat hij door deze eigenschappen en het feit dat Abū l-'Aswad naar het sjiisme neigde blijkbaar onaangenaam was om mee te leven. Het Arabische woord voor de eigenschap "gierigheid", in het Engels vertaald als "avarice" is *bukhl*. Over dit begrip is een artikel in de EI¹⁵⁷ opgenomen. Hierin staat geschreven dat "vrijgevigheid" in de oude gedichten als deugd werd bezongen. Daartegenover stond het gebrek "gierigheid" en dat was onderwerp van satire. De oude Arabieren stonden vooral bekend om hun vrijgevigheid en gierigheid kwam weinig voor. In de Koran wordt "gierigheid" gehekeld. Toen de Arabieren met hun veroveringen begonnen en er niet-Arabieren in het rijk werden opgenomen, werden beide begrippen gebruikt om het verschil tussen de Arabieren en de niet-Arabieren aan te geven, namelijk de vrijgevigheid van de Arabieren tegenover de gierigheid van de niet-Arabieren. Opvallend en veelzeggend is dat in dit EI-artikel vier Arabieren met name genoemd worden die bekend stonden als "vrekken" en één daarvan is Abū l-'Aswad.

Publieke functies

Ten tijde van het kalifaat van de vierde kalief ʿAlī (r. 656-661), van wie hij zoals genoemd een aanhanger was, had Abū l-'Aswad een vooraanstaande positie. Volgens Sezgin was hij eerst *qāḍī* en vervolgens gouverneur. Fück schrijft dat hij of *qāḍī* of secretaris van gouverneur ʿAbd Allāh ibn ʿAbbās was. Er wordt gezegd dat hij aan de niet succesvol verlopen onderhandelingen met ʿĀ'isha heeft deelgenomen en in de daaruit voortkomende "Slag van de Kameel" heeft gevochten. Ook vocht hij voor ʿAlī bij Ṣiffīn en wordt er gezegd dat hij militair bevel voerde in de oorlogen tegen Kharijieten. Abū l-'Aswad was degene die ʿAlī het verraad van ʿAbd Allāh ibn ʿAbbās jegens hem meldde, waarna hij gouverneur werd. Deze functie had hij slechts tot ʿAlī werd vermoord, waarna hij zijn invloed verloor. Hij kon niet goed overweg met ʿAbd Allāh ibn ʿĀmir, de afgevaardigde van Muʿāwiyā¹⁵⁸ en ook niet met

¹⁵⁷ Pellat, *EI*, I, 1297

¹⁵⁸ de opvolger van ʿAlī, r. 661-680

Ziyād ibn 'Abīhi¹⁵⁹. In tegenstelling met het voorgaande schrijft Sezgin dat Abū l-'Aswad juist de gunst van Mu^cāwiya genoot.

Geschreven werk

In § 4.1 is door Sezgin een grammaticaal traktaat van vier bladzijdes genoemd van Abū l-'Aswad met de titel *Kalām fi l-fā'il wa-l-maf'ūl*, in het handschrift van Yaḥyā ibn Ya^cmar. In GAS IX staat verder geen informatie meer. In het EI-artikel wordt geschreven dat Abū l-'Aswad gedichten heeft geschreven. Zij worden echter "*poor in language and style and artistically and historically insignificant*" genoemd en er wordt gezegd dat de gedichten "*deal with petty incidents of everyday life*". Zo schreef hij over zijn relatie met ^cAbd Allāh ibn ^cĀmir, beschuldigde hij in een gedicht de Umayyaden van de moord op ^cAlī, lamenteerde hij over de dood van Ḥusayn en riep hij daarvoor om wraak. Een deel van de gedichten is gepubliceerd en zou nog bestaan. In tegenstelling tot Sezgin schrijft Fück dat de bewering (waarschijnlijk gemaakt door filologen van de grammatica school in Baṣra) dat Abū l-'Aswad als eerste de basisregels van de grammatica heeft opgeschreven en de vocaaltekens zou hebben uitgevonden, verzonnen is. Dit wordt door W.M. Watt herhaald in het EI-artikel Kināna¹⁶⁰ over de stam van Abū l-'Aswad, waarin deze schrijft "*A prominent member of the tribe, Abu 'l-Aswad al-Du'alī (...) is incorrectly alleged to be the founder of Arabic grammar.*"

Wanneer we beide bronnen met elkaar vergelijken kunnen we constateren dat Sezgin positiever over Abū l-'Aswad schrijft dan Fück. Hij schrijft hem bijvoorbeeld hogere functies toe en een aantal gegevens beschrijft hij als vaststaand zoals het geboortjaar. Fück is voorzichtiger, schrijft dat veel zaken niet vaststaan en dat de meningen verschillen. Dit versterkt het idee dat Sezgin gekleurd over Abū l-'Aswad schrijft. In tegenstelling tot Fück schrijft Sezgin niet over sympathie van Abū l-'Aswad ten opzichte van ^cAlī.

6.2 De bronnen bij de traditionele uitleg

Voor het bronnenonderzoek beperken we ons tot de vroege, primaire bronnen die over Abū l-'Aswad en de ontstaansgeschiedenis van de Arabische grammatica gaan. Er zijn verwijzingen naar 23 auteurs en 27 boeken. Dertien titels zijn niet gevonden of waren niet beschikbaar en zijn daarom niet beoordeeld. Er zijn verwijzingen naar dezelfde bronnen

¹⁵⁹ die gouverneur van Irak was geworden

¹⁶⁰ Watt, *EI*, V, 116

maar naar verschillende edities. Bij het onderzoeken van de bronverwijzingen is daar rekening mee gehouden en het leverde meestal geen problemen op.

In het algemeen kan over bronnen gezegd worden dat zij betrouwbaarder zijn naarmate de tijd tussen het gebeurde en het geschrevene korter is. Zo zegt Motzki *"Om überhaupt uitspraken te kunnen doen over de islam in de eerste twee eeuwen van zijn geschiedenis - uitspraken die verder gaan dan het zuivere navertellen van de bronnen - moeten wij de historische waarde van de bronnen vaststellen. (...) Een belangrijk onderdeel van de bronnenkritiek is de vraag, hoe oud een bron is en waar hij vandaan komt. Want hoe minder ver de bron van de gebeurtenis staat, des te geringer de kans dat de informatie daarover misvormd is."*¹⁶¹ Hij noemt vier gangbare methoden om 'ahādīth te dateren, namelijk

1. de methode die zich op de *matn* van een overlevering baseert
2. de methode die zich op de verzamelingen van de 'ahādīth baseert
3. de methode die de 'isnād beoordeelt
4. de methode die zich zowel op de *matn* als de 'isnād baseert

In de voorgaande hoofdstukken hebben wij reeds bekeken van wie de bronnen zijn en hoe oud ze zijn. Nu zal bekeken worden of de bronnen bestaand en/of voorhanden zijn of slechts geciteerd worden, wat er over Abū l-'Aswad geschreven staat en of er een eerdere bron of een 'isnād gegeven wordt.

Bronnen onderzoek

Ibn al-'Anbārī (1119 - 1181), NUZHAT AL-ALIBBĀ' FĪ ṬABAQĀT AL-'UDABĀ', Cairo, 1294 AH

Bovenstaande editie is de uitgave die Semaan heeft gebruikt. Talmon heeft de editie van Muḥammad Abū l-Faḍl 'Ibrāhīm, Cairo, 1967 gebruikt. Van Sezgin is het niet duidelijk welke uitgave hij heeft gebruikt en de verwijzing van Versteegh is de geraadpleegde oorspronkelijke Arabische tekst in de uitgave van A. Amer, Stockholm (etc): Almqvist and Wiksell uit 1963. In deze editie staan onder de Arabische tekst de oorspronkelijke verwijzingen en daaronder de later toegevoegde (Arabische) verwijzingen. Opvallend in dit werk is dat in eerste instantie Abū l-'Aswad zelf als bron wordt opgevoerd en zelf vertelt hoe hij de basisregels van de grammatica van 'Alī ibn Abī Ṭālib kreeg. Verder worden de versies 1 en 2 van Semaan verteld. Er worden geen 'asānīd vermeld. Er wordt verwezen naar Abū 'Ubayda (Ma' mar ibn al-Muthannā, 728 of 738 - 825) en 'Aṣīm. Bij deze laatste is later een voetnoot toegevoegd

¹⁶¹ Motzki, *Methoden voor de datering van islamitische overleveringen*, 2-3

waarin staat dat men denkt dat dit Naṣr ibn ʿĀṣim al-Laythī (d. 708) is. Wanneer we echter hieronder de bronbeschrijving van de boeken van as-Sīrāfī en Yāqūt bekijken zou het ook ʿĀṣim ibn Abī an-Nujūd (d. 745) kunnen zijn.

Ibn al-'Anbārī, WAQF I, 31, 39-44

Deze bronvermelding van Sezgin is niet gevonden, zelfs de volledige titel niet. In de EI staat in het artikel *al-Anbārī, Abu l-Barakāt*¹⁶² dat diens werk *al-Waḳf wa 'l-Ibtidā'* niet bestaand is, maar geciteerd wordt door as-Suyūṭī.

al-Bayhaqī (werkzaam 908-932), AL-MAḤĀSIN WA-L-MASĀWĪ', Beiroet: 1981

Van deze bron van Talmon zijn twee edities in Nederland te vinden, de ene uit 1902 en de andere uit 1991. In de EI wordt dit boek als enige van deze auteur genoemd¹⁶³. Er is niets over hem bekend alleen dat hij dit boek heeft geschreven tijdens de regeerperiode van kalief al-Muqtadir (r. 908-932). Het boek was niet beschikbaar.

al-Bīrūnī (973 - ± 1048), Abū al-Rayḥān Muhammad b. Aḥmad, KITĀB FĪ TAḤQĪQ MĀ LI-L-HIND OR AL-BIRUNI'S INDIA (ARABIC TEXT): AN ACCOUNT OF THE RELIGION, PHILOSOPHY, LITERATURE, GEOGRAPHY, CHRONOLOGY, ASTRONOMY, CUSTOMS, LAWS AND ASTROLOGY OF INDIA ABOUT 1030 A.D., Hyderabad: Dā'irat al-Ma'arif fī al-'Uthmāniyya, 1958

Deze bron van Sezgin, in deze editie, vermeldt geen anekdote, maar slechts dat Abū l-'Aswad degene is die het Arabisch heeft vastgelegd. Er wordt geen bron of *'isnād* genoemd. Het is de oorspronkelijke Arabische tekst.

al-Bīrūnī, TAHDHĪB IBN ʿASĀKIR VII; 104-117

Deze bronvermelding van Sezgin is niet gevonden. In de EI wordt dit werk niet genoemd¹⁶⁴.

ad-Dānī (981/2 - 1053), AL-MUḤKAM FĪ NAQT AL-MAṢĀḤIF, Damascus, 1960

Deze bron van Talmon is bestaand, maar was niet beschikbaar.

Ibn Faḍl Allāh al-ʿUmarī, Abū al-ʿAbbas Aḥmad ibn Yahyā (1301 - 1349), MASĀLIK AL-ABṢĀR FĪ MAMĀLIK AL-AMṢĀR (DEEL IV, MAMĀLIK AL-YAMAN WA-AL-GHARB AL-ISLĀMĪ WA-QABĀ'IL AL-

¹⁶² Brockelmann, *EI*, I, 485

¹⁶³ Brockelmann, *EI*, I, 1132

¹⁶⁴ Boilot, *EI*, I, 1236

^cARAB), **Abu Dabi: al-Majma^c al-Thaqāfī (Cultural Foundation Publications), 1423/2002; 267-269**

Deze bron van Sezgin is bestaand, maar was niet beschikbaar.

Ibn al-Ġazarī (1350 - 1429), GHĀYAT AN-NIHĀYA FĪ ṬABAQĀT AL-QURRĀ', ed. Gotthelf Bergsträsser, Cairo: 1932

Deze editie, door Talmon genoemd, is bestaand en het is de oorspronkelijke Arabische tekst. Er staat dat Abū l-'Aswad als eerste vraagstukken over de grammatica heeft vastgelegd. Er wordt geen bron of *'isnād* gegeven.

al-Ġumaḥī (756 - ± 846), ṬABAQĀT FUḤŪL ASH-SHU^cARĀ', ed. M.M. Shākir, 2 vols. Najda: Dār al-Madanī, 1974

De onderzochte uitgave is een andere dan bovenstaande die Versteegh heeft gebruikt. Talmon heeft de onderzochte editie gebruikt, namelijk die van J. Hell uitgegeven door Brill, Leiden in 1916. De paginering van beide edities komen niet overeen, wat overigens geen problemen oplevert. Deze uitgave heeft de oorspronkelijke Arabische tekst in één deel. Zoals Versteegh zegt is deze bron de vroegste die de naam van Abū l-'Aswad met grammatica in verband brengt. Er wordt enkel iets geschreven over zijn afkomst en dat hij de eerste is die het Arabisch heeft vastgelegd. Het woord *nahw* komt in dit stukje niet voor. Er wordt geschreven over *al-'Arabiyya*.

Ibn Ḥabīb, KUNĀ, 281

Deze bron van Sezgin is niet gevonden, ook niet via de EI.

Abū Ḥātim ar-Rāzī (d. ± 933), AL-ZĪNA FĪ AL-MUṢṬALAḤĀT AL-ISLĀMIYYA AL-^cARABIYYA, 2 vols., Cairo, 1956-1958

De opgevraagde kopieën van deze bron van Sezgin waren niet bruikbaar in de zin dat het niet de oorspronkelijke Arabische tekst betrof, maar een modern werk over dit boek. Hierdoor is niet duidelijk geworden of deze bron bestaand is en in Nederland voorhanden is.

Abū Ḥātim al-Rāzī, AGH.XII

Deze bron van Sezgin is niet gevonden en dit boek wordt niet in de EI genoemd¹⁶⁵.

¹⁶⁵ Stern, *EI*, I, 125

Ibn Khallikān (1211 - 1282), WAFAYĀT AL-A^cYĀN WA-ANBĀ' ANBĀ' AL-ZAMĀN (Biographical Dictionary), ed. and tr. by W.M. de Slane, 4 vols, Paris, 1843-1871

De geraadpleegde uitgave is de oorspronkelijke Arabische tekst in drie delen uit 1229, uitgegeven door Būlāq in 1881/2. Dit boek is te oud om uitgeleend te worden en daarom zijn er foto's van gemaakt. Deze bron is genoemd door Semaan. Ibn al-Khallikān heeft een biografie van Abū l-'Aswad geschreven waarin hij drie varianten van het ontstaan van de Arabische grammatica beschrijft, namelijk overeenkomstig de versies 2, 3A en 1 van Semaan. Er worden geen bronnen of *'asānīd* genoemd.

al-Marzubānī, Muḥammad ibn 'Imrān (± 909 - 994), KITĀB AL-MUQTABAS (FĪ AKHBĀR AN-NUḤĀT ETC); 7-21 = *al-Mukhtār min al-Muqtabas*, (selecties van al-Muqtabas) o.a. Sezgin, Frankfurt aM: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1990

Deze bron van Sezgin, een facsimile editie, is voorhanden, maar was niet beschikbaar.

Ibn an-Nadīm (± 936/7- ± 995), KITĀB AL-FIHRIST, ed. Flügel, 2 vols., Leipzig, 1871-72

Deze bron is door Semaan en Talmon gebruikt, waarbij de laatste een andere editie heeft gebruikt die niet voorhanden was. De geraadpleegde uitgave is de Engelse vertaling - door B. Dodge uit 1970 - van de oorspronkelijke Arabische tekst die Flügel heeft gebruikt, aangevuld met latere aantekeningen. Ibn an-Nadīm vertelt twee verhalen, namelijk overeenkomstig versie 1 en 4 van Semaan (zie § 1.1). Van het eerste is Abū 'Ubayda (728 of 738 - 825) de bron en van het tweede Abū Sa'īd. De eerste komt in de chronologische lijst voor en van de tweede is verder niets bekend. Er wordt geen *'isnād* gegeven.

Ibn Qāḍī Shuhba (1377 - 1448), ṬABAQĀT AN-NUḤĀT WA-L-LUGHAWIYYĪN, ms. Cairo Dār al-Kutub al-Miṣriyya ta'rīkh Taymūr, no. 2146; II, 264; fol. 268, 8

Deze bron van Talmon is niet gevonden en in de EI wordt niet over dit werk geschreven¹⁶⁶.

Ibn Qutayba (± 828 - ± 889), KITĀB AL-MA^cĀRIF (Ibn Coteiba's Handbuch der Geschichte), ed. Wüstenfeld, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1850

Deze bron is door Semaan gebruikt en was via foto's voorhanden voor dit onderzoek. Sezgin en Talmon hebben een andere editie gebruikt. Het is de oorspronkelijke Arabische tekst

¹⁶⁶ Schacht, *EI*, III, 814

waarin een korte biografie van Abū l-'Aswad staat waarbij geen bronnen of *'asānīd* worden genoemd. Er wordt slechts genoemd dat hij als eerste het Arabisch heeft vastgelegd.

Ibn Qutayba (± 828 - ± 889), *ASH-SHI^cR WA-SH-SHU^cARĀ'*, ed. **A.M. Shākir, Cairo: Dār al-Ma^cārif, 1966-67**

Deze bron van Talmon is in deze uitgave gevonden. Het is de oorspronkelijke Arabische tekst aangevuld met latere voetnoten. Er worden geen bronnen genoemd. In het hoofdstukje over Abū l-'Aswad schrijft Ibn Qutayba dat deze de eerste is die een boek over de grammatica heeft geschreven. Uit de manier waarop Ibn Qutayba dit heeft geformuleerd, leest Talmon dat deze hiermee zijn weerstand ten opzichte van de *"highly suspect"* traditie toont¹⁶⁷.

as-Sīrāfī (895 - 979), 'AKHBĀR AN-NAḤWĪYĪN AL-BASŪRIYĪN / BIOGRAPHIES DES GRAMMAIRIENS DE L'ÉCOLE DE BASRA, Parijs/Beiroet: Geuthner/Imprimerie Catholique, 1936

Deze bron wordt door Semaan, Versteegh, Sezgin en Talmon genoemd. Zij hebben allemaal dezelfde editie gebruikt en deze was voor dit onderzoek voorhanden. De oorspronkelijke Arabische tekst is aangevuld met latere aantekeningen. As-Sīrāfī beschrijft vier verschillende verhalen over het ontstaan van de Arabische grammatica. Bij het eerste verhaal staat geen *'isnād*, maar hij schrijft dat deze afkomstig is van Abū 'Ubayda Ma^cmar ibn al-Muthannā (728 of 738 - 825; zie ook Ibn al-'Anbārī en Ibn an-Nadīm). In de rest van de tekst worden twee *'asānīd* gegeven, namelijk

1. Muḥammad ibn 'Imrān ibn Ziyād aḍ-Ḍabbī¹⁶⁸
 - > Abū Khalīd
 - > Abū Bakr ibn 'Ayyāsh d. 193 AH (= 808/9 AD)¹⁶⁹
 - > 'Āṣim d. 128 AH (= 745/6 AD)
2. Yaḥyā ibn 'Ādam
 - > Abū Bakr ibn 'Ayyāsh d. 193 AH (= 808/9 AD)
 - > 'Āṣim d. 128 AH (= 745/6 AD)

De jaartallen bij deze *'asānīd* zijn in de latere voetnoten gevonden en horen niet bij de oorspronkelijke tekst. Daardoor is het de vraag of deze kloppen. Als we daarvan uit gaan, kunnen we zeggen dat deze bron van bijna 300 jaar na Abū l-'Aswad is en de vroegste persoon in de *'asānīd* is ruim 60 jaar na hem overleden. Omdat er weinig jaartallen bekend zijn, kunnen we over de continuïteit van deze *'asānīd* slechts zeggen dat tussen de laatste

¹⁶⁷ Talmon, "Who was the First Arab Grammarian?", 138-139

¹⁶⁸ In *GAS VIII*, 136 staat genoemd: Abū 'Ikrima aḍ-Ḍabbī, 'Āmir ibn 'Imrān ibn Ziyād, d. 864

¹⁶⁹ *GAS VIII*, 118: Abū Bakr ibn 'Ayyāš, d. 789 of 762

twee personen een groot gat zit van ruim 60 jaar. Wanneer we echter de gegevens van de GAS VIII hanteren, d. 789 of 762, is dit gat kleiner, namelijk 44 of zeventien jaar. Hoewel bij de naam ʿĀṣim verder niets vermeld wordt, zou de combinatie van deze naam en het jaartal 745 kunnen slaan op ʿĀṣim ibn Abī an-Nujūd.

as-Suyūṭī (1445 - 1505), Ǧalāl al-Dīn ʿAbd al-Raḥmān ibn Abī Bakr, BUGHYA AL-WUʿĀT FĪ ṬABAQĀT AL-LUGHAWIYYĪN WA-N-NUḤĀT, 2 vols., Cairo: Dār al-Fikr, 1964-1965

Van as-Suyūṭī is de editie uit 1979 van dezelfde uitgever geraadpleegd. Het betreft de oorspronkelijke Arabische tekst. Het paginanummer van Sezgin kwam niet overeen, maar er is een hoofdstukje over Abū l-'Aswad gevonden onder zijn naam Zālim ibn ʿAmr. Er staat dat hij als eerste de grammatica heeft vastgelegd, maar dat de meningen daarover verschillen. Er wordt geen bron of *'isnād* gegeven.

TALKHĪS Ibn Maktūm = ms. Cairo Dār al-Kutub al-Miṣriyya, ta'rīkh Taymūr, no 2069; fols. 261-2

Over deze bron van Talmon is niets gevonden.

at-Tanūkhī, Abū l-Maḥāsīn al-Mufaḍḍal ibn Muḥammad ibn Miṣ'ar (941-994), TA'RĪKH AL-ʿULAMĀ' AN-NAḤWĪYĪN MIN AL-BAṢRĪYĪN WA-L-KŪFĪYĪN ETC

Deze bron van Sezgin is niet gevonden en dit boek wordt niet in de EI genoemd¹⁷⁰.

Ṭashkuprāzāda (1495 - 1561), MIFTĀḤ AS-SAʿĀDA WA-MIṢBĀḤ AS-SIYĀDA FĪ MAWḌŪʿĀT AL-ʿULŪM, vol. I, Cairo: 1968; 151

Deze bron van Talmon is bestaand in de tweede editie uit 1977-1980. Het boek was echter niet beschikbaar.

Abū ṭ-Tayyib al-Lughawī (d. 962), MARĀTIB AN-NAḤWĪYĪN, ed. Muḥammad Abū l-Faḍl 'Ibrāhīm, Cairo: Nahḍa, 1954

Dit boek is voorhanden in bovenstaande editie die waar Talmon naar verwijst. Het is de oorspronkelijke Arabische tekst aangevuld met latere verwijzingen. Waarschijnlijk heeft Sezgin een andere editie gebruikt, want hij noemt andere paginanummers. Er staat geschreven dat Abū l-'Aswad de eerste is die de grammatica voor de mensen heeft beschreven

¹⁷⁰ Faehndrich, *EI*, X, 192

en dat hij het van 'Alī ibn Abī Ṭālib heeft overgenomen. Daarbij wordt de volgende *'isnād* gegeven

1. Abū l-Faḍl Ja'far ibn Muḥammad ibn Bāntawayh
 - > Abū 'Ishāq 'Ibrāhīm ibn Ḥamīd
 - > Abū Ḥātim as-Sijistānī¹⁷¹
 - > Abū Bakr Muḥammad ibn Yaḥyā
 - > Muḥammad ibn Yazīd an-Naḥwī
 - > Abū 'Umar al-Jarmī¹⁷²
 - > al-Khalīl¹⁷³

Hierna volgen een aantal opmerkingen over zijn naam en afkomst met bijbehorende *'asānīd*, gevolgd door de oorzaak van het opschrijven van de grammatica. Dit zou zijn gebeurd nadat Abū l-'Aswad een man had horen reciteren *'inna llāha bari'un mina l-mushrikīna wa-rasūlihi* in plaats van *'inna llāha bari'un mina l-mushrikīna wa-rasūluhu* (zie § 1.1 versie 1). De bijbehorende *'isnād* is als volgt:

2. Ja'far ibn Muḥammad (zie vorige *'isnād*)
 - > 'Ibrāhīm ibn Ḥamīd (zie vorige *'isnād*)
 - > Abū Ḥātim as-Sijistānī (zie vorige *'isnād*)
 - > Muḥammad b. 'Abbās al-Muhallabī d. 204 AH (= 819/20 AD)
 - > 'Abīhi

Het is niet duidelijk of met de naam 'Abīhi, Ziyād ibn 'Abīhi bedoeld wordt. Als het zo zou zijn, zou er een erg groot gat van meer dan 100 jaar zitten tussen de laatste twee personen. 'Abīhi leefde immers eind zevende eeuw, ten tijde van Abū l-'Aswad. Deze sprong is erg groot.

Met de jaartallen die we bij de eerste *'isnād* hebben gevonden, kunnen we zeggen dat er tussen al-Khalīl (eind achtste eeuw) en Abū ṭ-Ṭayyib ongeveer 170 jaar zit. Vanaf al-Khalīl wordt een sprong van ruim 40 jaar gemaakt naar de volgende schakel. Vervolgens wordt 30 jaar met drie namen overbrugd en nog eens bijna 100 jaar met drie namen: eind achtste eeuw - 839 - X - X - 869 - X - X - Abū ṭ-Ṭayyib (d. 962). De eerste drie personen van de tweede *'isnād* komen overeen met de eerste drie personen van de eerste *'isnād*. Daarna volgt een naam met een sprong van 50 jaar.

¹⁷¹ *EI*, I, 125 en *GAS VIII*, 93: d. 869

¹⁷² *GAS IX*, 72: d. 839

¹⁷³ Zie § 2.2 nr. 8 en § 4.2 M.

Yāqūt b. °Abdallāh (d. 1229), IRSHĀD AL-ARĪB ILĀ MA°RIFAT AL-ADĪB (Dictionary of Learned Men), ed. D.S. Margoliouth, 7 vols, Leiden, 1907-27

Dit is een bron van Semaan en het is de uitgave die is gebruikt voor dit onderzoek. Het is de oorspronkelijke Arabische tekst. Het verhaal over het ontstaan van de Arabische grammatica komt overeen met verhaal 2 van Semaan. Er wordt een bron genoemd, namelijk °Āṣim. Semaan heeft bij de bronvermelding genoemd dat dit verhaal terug gaat op °Āṣim ibn Abī an-Nujūd (d. 745) (zie hierboven de bronnen van Ibn al-'Anbārī en as-Sīrāfī).

az-Zaġġāġī (± 865 - ± 949), KITĀB AL-'ĪDĀḤ FĪ 'ILĀL AN-NAḤW, ed. M. al-Mubārak, Cairo: Dār al-'Urūba, 1959

Bij het onderzoek naar deze bron van Versteegh is zijn Engelse vertaling *The Explanation of Linguistic Causes: az-Zaġġāġī's Theory of Grammar* gebruikt, uitgegeven in 1995. In dit boek wordt het verhaal verteld dat overeenkomt met versie 3A van Semaan. Er is geen bronvermelding. De hierbovengenoemde editie is bestaand en opvraagbaar, maar was uiteindelijk niet leverbaar.

Zubaydī, 6-12; (± 928 - ± 989)

Omdat bij deze bronvermelding van Sezgin geen titel gegeven is, is moeilijk te achterhalen om welk boek het gaat. Bij de naam az-Zubaydī in GAS IX worden vier titels van grammaticale werken gegeven. Op de vierde na (*Kitāb fī Abniyat al-asmā' wa-l-af'al*) zijn ze allemaal opvraagbaar en voorhanden. De verwijzing van Talmon naar deze bron betreft *Ṭabaqāt al-naḥwiyyīn wa-al-lughawayyīn* en daarom is deze opgevraagd. De geraadpleegde editie is de editie van Muḥammad Abū l-Faḍl 'Ibrāhīm, Cairo: 1984. Het is de oorspronkelijke Arabische tekst, aangevuld met latere verwijzingen. Er wordt allereerst geschreven dat Abū l-'Aswad als eerste het Arabisch heeft vastgelegd en de Koran van diacritische punten heeft voorzien. Vervolgens worden drie anekdotes verteld over de reden van het opschrijven van de Arabische grammatica. De eerste is de versie die overeenkomt versie 3B van Semaan, de tweede met verhaal 2 en de derde met verhaal 4 (zie § 1.1). Bij deze vier punten worden vier *'asānīd* vermeld. Het feit dat Abū l-'Aswad als eerste het Arabisch heeft vastgelegd en de Koran van diacritische punten heeft voorzien, samen met de anekdote over het dochtertje van Abū l-'Aswad met de uitspraak *mā 'ashaddu l-harri* is overgeleverd door:

1. Abū 'Alī 'Ismā'īl ibn al-Qāsim ibn 'Aydhūn ibn Hārūn al-Qālī
 - > Abū 'Ishāq 'Ibrāhīm ibn as-Sarī az-Zajjāj an-Naḥwī¹⁷⁴
 - > Abū al-'Abbās Muḥammad ibn Yazīd ibn 'Abd al-'Akbar al-'Azdī

Abū l-'Aswad is de eerste die het Arabisch heeft vastgelegd, samen met de tweede anekdote met Ziyād en de uitspraak *tawuffiyya 'abānā wa-taraka banūn* is overgeleverd door:

2. Ibn Abī Sa'd d. 274 AH (= 887/8 AD)
 - > 'Umar ibn Shabba d. 202 AH (= 817/8 AD)
 - > Abū Bakr ibn 'Ayyāsh d. 173 AH (= 789/90 AD¹⁷⁵)
 - > 'Āṣim ibn Abī an-Najjūd d. 127 (= 744/5 AD)

De derde anekdote over de *mawla* die zich vergist met het woord *dālī* is overgeleverd door:

3. Ibn Abī Sa'd
 - > 'Alī ibn Muḥammad al-Hāshimī
 - > Abī

Het is niet gelukt alle personen uit deze *'asānīd* thuis te brengen. Van de tweede *'isnād* kan gezegd worden dat deze schakels ver uit elkaar liggen.

6.3 Buitenlandse invloed op de Arabische grammatica

6.3.1 Syrische invloed

In dit onderzoek is mogelijke Syrische invloed op twee manieren naar voren gekomen. In eerste instantie wordt hij vaak in één adem genoemd met de Griekse invloed. Het Syrisch zou als intermediair tussen het Grieks en het Arabisch gefungeerd hebben. Ten tweede zijn de Arabische vocaaltekens overgenomen uit het Syrisch. Dit laatste is door verschillende auteurs naar voren gebracht. Het eerste aspect laten we verder onder de Griekse invloed vallen en het tweede is een beïnvloeding van het Arabische schrift dat buiten dit onderzoek valt.

6.3.2 Indiase invloed

In dit onderzoek is weinig naar voren gekomen over mogelijke Indiase invloed. Er is weinig over geschreven. Alleen Carter (§ 2.3) en Versteegh (§ 3.3) maken hier een opmerking over. Beiden spreken over de overeenkomst tussen het fonetische systeem van al-Khalīl en het model van het Indiase Devanagari alfabet. Carter zegt dat er geen bewijs voor is en Versteegh

¹⁷⁴ GAS IX, 81: 844 - 923

¹⁷⁵ Dit jaartal komt beter overeen met de gegevens uit GAS VIII, zie eerste *'isnād* bij as-Sīrāfi

zegt dat het niet meer dan een suggestie is. Vivien Law heeft een artikel¹⁷⁶ aan dit onderwerp gewijd. Zij vraagt zich af er in dit geval sprake is van lenen of van onafhankelijke gelijktijdige ontwikkeling. Wat overeenkomt tussen het Indiase en het Arabische systeem is de rangschikking van de letters in volgorde van de plaats van uitspraak in de keel en mond. In haar artikel maakt ze duidelijk dat de beschrijving van deze rangschikking binnen het Indiase systeem met een geheel andere visie, op een andere manier en met andere termen wordt gedaan dan het Arabische systeem dat doet. De rangschikking naar plaats van uitspraak noemt zij een "natuurlijke volgorde" die niet uniek is voor welk systeem dan ook en daarom niet karakteristiek voor het Indiase systeem genoemd kan worden. De volgorde kan slechts op twee manieren gebeuren, namelijk van uit de keel naar de mond of andersom. Er was 50% kans dat beide systemen hetzelfde zouden kiezen.

6.3.3 Griekse invloed

In deze paragraaf zullen we de meningen van de auteurs in de vorige hoofdstukken 1 tot en met 5 over mogelijke invloed van de Griekse logica op de Arabische grammatica aanvullen met de mening van andere wetenschappers. Talmon noemt slechts terloops dat er geleerden zijn die Griekse invloed in de Arabische grammatica zien en doet daar zelf geen uitspraak over. Semaan schrijft dat de (oost-)Syriërs grammatica van de Grieken hebben geleerd en dat zij in Mesopotamië aan het werk waren op het moment dat de Arabische linguïstiek daar ontstond. De driedeling van woordsoorten die al in een vroege traditie voorkomt, is volgens hem naar het model van Aristoteles. Sezgin noemt de namen van wetenschappers die zich met de Griekse theorie bezighouden of hebben beziggehouden, te beginnen bij Merx, Weiss, Carter en Versteegh. Hij denkt zelf dat er eventueel via menselijk contact niet-Arabische invloed is geweest, maar niet door middel van vertalingen of grammaticale werken. Omdat Talmon, Semaan en Sezgin niet meer hebben geschreven, laten we deze drie auteurs in het volgende overzicht achterwege.

In chronologische volgorde hebben achtereenvolgens I. Goldziher (1877), A. Merx (1889), J. Weiss (1910), H. Fleisch (1957), M. Carter (1972), F. Rundgren (1976), K. Versteegh (1977) en G. Troupeau (1981) over dit onderwerp geschreven. In § 3.3 *Griekse invloed* is de theorie over de invloed van de Griekse logica op de Arabische grammatica volgens Merx (1889) genoemd. Daarvoor schreef Goldziher al over de gevoelige hypothese dat de driedeling van de woordsoorten mogelijk uit de Griekse logica afkomstig was¹⁷⁷. Hij gebruikt een citaat van

¹⁷⁶ Law, V., "Indian Influence on Early Arab Phonetics - or Coincidence?"

¹⁷⁷ Goldziher, *On the History of Grammar among the Arabs*, 3-9

Renan¹⁷⁸ die schrijft dat Griekse termen, uitdrukkingen en dergelijke letterlijk door de Arabische auteurs werden overgenomen en dat er duidelijk werd vermeld wanneer iets uit het Grieks afkomstig was. Dit is niet het geval met de Arabische grammatica. Goldziher is het Renan eens, gelooft niet in de overeenkomst met de Griekse logica, maar ziet een duidelijke Syrische invloed in de Arabische vocaaltekens die van Syrische origine zijn. De argumenten van Merx die volgens hem de Griekse invloed aantonen, zijn grotendeels gebaseerd op overeenkomsten van terminologische aard¹⁷⁹. Zo noemt hij onder andere de driedeling van naamwoorden volgens model van Aristoteles in *ism*, *fīl* en *ḥarf*, het begrip *'rāb*, het onderscheid in twee geslachten, mannelijk en vrouwelijk, het begrip *zarf* "bijwoord van plaats of tijd", het begrip *ḥāl* "toestand" en het onderscheid in drie werkwoordstijden.

In 1910 heeft J. Weiss¹⁸⁰ scherp gereageerd op het geschrift van Merx. Hij is het niet met hem eens. Weiss zegt onder andere dat de betekenis van de Arabische termen *ism*, *fīl* en *ḥarf* niet overeenkomt met de betekenis van de Griekse termen *ónoma*, *rhèma* en *súndesmos*. In het algemeen vindt hij dat een systeem (zoals in dit geval de Griekse grammatica) in zijn geheel overgenomen en herkenbaar moet zijn (binnen, in dit geval de Arabische grammatica) en dat je niet op basis van losse begrippen en termen, geleend uit een systeem, kunt zeggen dat het ene systeem gebaseerd is op het andere. Losse begrippen en termen hebben zonder het gehele systeem geen betekenis. H. Fleisch¹⁸¹ schrijft in een beschrijving van de Griekse invloed dat de Arabische grammatica gebaseerd is op de oorspronkelijke Griekse wetenschap; niet op de Griekse grammatica, maar op de logica van Aristoteles en verwijst naar dezelfde terminologische argumenten als Merx.

Zoals we eerder hebben kunnen lezen (zie § 2.3), gelooft Carter niet in de theorie van de Griekse invloed omdat er geen gedocumenteerd bewijs van is en in de gehele Arabische grammatica geen enkele verwijzing naar is. Daarnaast zijn de Griekse grammaticale begrippen in het geheel niet toepasbaar op het grammaticale systeem van Sibawayhi. Ook Rundgren¹⁸² schrijft dat er geen verwijzingen zijn naar buitenlandse voorgangers. Het is voor hem echter duidelijk dat Sibawayhi en voorgangers direct of indirect zijn beïnvloed door het Griekse gedachtengoed over taal. Een bewijs hiervoor leest hij in de eerste zin van *Kitāb Sibawayhi: ḥādhā bābu 'ilmi mā l-kalimu mina l-'Arabiyyati fa-l-kalimu smun wa-fīlun wa-*

¹⁷⁸ Renan, *Histoire générale et système comparé des langues sémitique*, 377 en 379-380

¹⁷⁹ Merx, *Historia artis grammaticae apud Syros*, 141-148

¹⁸⁰ Weiss, "Die arabische Nationalgrammatik und die Lateiner"

¹⁸¹ Fleisch, "Esquisse d'un historique de la grammaire arabe", 4

¹⁸² Rundgren, "Über den griechischen Einfluss auf die arabische Nationalgrammatik"

ḥarfun jā'a li-ma'nan laysa bi-smīn wa-lā fī'lin "Dit is het hoofdstuk van de wetenschap wat de woorden van het Arabisch zijn; de woorden zijn naamwoord, werkwoord en partikel dat niet de betekenis naamwoord of werkwoord heeft". Hij vindt bijvoorbeeld dat het woord *mā* op een filosofische manier is gebruikt en uit *mina l-'Arabiyyati* leest hij dat Sībawayhi de indeling van de woordsoorten elders opgevangen heeft en op het Arabisch is gaan toepassen. Daarbij waren er in Perzië, waar Sībawayhi is geboren, al Hellenistische invloeden vóór de Arabische veroveringen - wellicht via Syrischsprekende christenen - en was hij mogelijk langs deze weg beïnvloed. Na een uitgebreid onderzoek naar de betekenissen van *ism*, *fī'l* en *ḥarf* concludeert hij dat de Arabische grammatica op belangrijke punten is beïnvloed door de Griekse filosofie en filologie.

In § 3.3 hebben we gelezen dat Versteegh de theorie van Merx nuanceert en schrijft dat er onderscheid gemaakt moet worden in twee momenten van Griekse invloed, namelijk de invloed van Griekse logica in de negende à tiende eeuw in verschillende wetenschappen en het contact met de Griekse grammatica in de zevende eeuw. Vervolgens schrijft Troupeau¹⁸³ in 1981 dat hij het onwaarschijnlijk vindt dat Sībawayhi, eind achtste eeuw, op de hoogte was van de logica van Aristoteles. Hij zegt dat twee grammaticale werken van Aristoteles pas circa 100 jaar na Sībawayhi in het Arabisch waren vertaald. Daarbij komen de grammaticale terminologie van zowel Aristoteles als Sībawayhi niet overeen. In 1979 werd bekend dat delen van het werk van Aristoteles in de achtste eeuw uit het Perzisch in het Arabisch waren vertaald. In dat geval zou het mogelijk zijn dat Sībawayhi langs deze weg het werk van Aristoteles had leren kennen. Vanwege het feit dat opnieuw nauwelijks termen overeenkomen, wijst Troupeau ook deze theorie af.

6.4 De moderne Arabische uitleg over het ontstaan van de Arabische grammatica

Voor een moderne Arabische beschrijving van de ontstaansgeschiedenis van de Arabische grammatica gebruiken we twee moderne werken, namelijk *Marwṣū'a an-Naḥw wa-ṣ-ṣarf wa-l-'irāb* van 'Amīl Badī' Ya'qūb¹⁸⁴ en *al-Mu'jam al-mufaṣṣal fī-n-naḥw al-'arabiyy* van 'Azīza Fawwāl Bābitī¹⁸⁵.

¹⁸³ Troupeau, "La logique d'Ibn al-Muqaffa' et les origines de la grammaire arabe"

¹⁸⁴ Badī' Ya'qūb, *Marwṣū'a an-Naḥw wa-ṣ-ṣarf wa-l-'irāb*, 672-674

¹⁸⁵ Fawwāl Bābitī, *al-Mu'jam al-mufaṣṣal fī-n-naḥw al-'arabiyy*, 1096-1098

Maṣū'at an-Naḥw wa-ṣ-ṣarf wa-l-'i'rāb

In dit boek wordt bij de term *an-naḥw* een definitie gegeven en vervolgens wordt het ontstaan van de grammatica als volgt beschreven. De Arabieren spraken in eerste instantie een zuivere taal zonder kennis van grammatica. De geleerden zijn het er over eens dat het ontstaan van de grammatica een antwoord was op het verschijnsel *lahn*, dat reeds -mondjesmaat - in de tijd van de profeet Muḥammad voorkwam. Het maken van taalfouten kwam veelvuldig voor op het moment dat niet-Arabieren zich tot de islam bekeerden. De geleerden zijn het er tevens over eens dat Abū l-'Aswad ad-Du'alī de eerste was die de basisregels van de grammatica die wij tegenwoordig kennen, heeft opgeschreven. Hij is ook degene die de Koran van vocaaltekens heeft voorzien. Na Abū l-'Aswad hebben zijn leerlingen, waaronder 'Anbasa al-Fil, Maymūn al-'Aqran, Naṣr ibn 'Aṣim en Yaḥyā ibn Ya'amar zijn werk voortgezet tot het werd voltooid door al-Khalīl ibn 'Aḥmad en diens leerling Sibawayhi die het eerste grammaticaboek schreef dat wij nu nog hebben. Het duurde niet lang of er verschenen grammatica scholen in Kūfa en Baṣra, die op hun beurt een bijdrage aan de grammatica leverden en vervolgens ontstonden scholen in Bagdad, Andalusië en Egypte.

al-Mu'jam al-mufaṣṣal fī-n-naḥw al-'arabiyy

In het lexicon van 'Azīza Fawwāl Bābitī staat dat volgens sommigen de Arabisch grammatica de naam *naḥw* heeft gekregen, omdat de spreker de methode van de Arabische woorden *volgt* (geschreven met het Arabische werkwoord *naḥā* waarvan *naḥw* de maṣdar is). Een tweede uitleg is dat imām 'Alī ibn Abī Ṭālib hoofdstukken van de wetenschap van de grammatica had voorgedragen aan Abū l-'Aswad ad-Du'alī en tegen hem zei: "Volg deze *naḥw*." Hierna worden zeven redenen genoemd voor het ontstaan van de grammatica. De eerste reden betreft het juiste begrip en de juiste recitatie van de Koran. Ten tweede werd het door de toename van taalfouten in de islamitische samenleving nodig om de taal te standaardiseren en regels vast te leggen voor het onderwijs van de Arabische taal. De derde noodzaak om de basisregels van de Arabische taal vast te leggen ontstond door de vermenging van Arabieren en niet-Arabieren. De vierde motivatie is de bescherming en het behoud van de taal van de Koran. Als vijfde reden wordt het verhaal gegeven dat in de taalboeken staat en als volgt gaat. Een bedoeïen vraagt iemand iets uit de Koran te reciteren. Een willekeurige man reciteert 'āya 3 van soera 9 waarbij hij *wa-rasūlibi* zegt in plaats van *wa-rasūluhu*. Toen kalief 'Umar ibn al-Khaṭṭāb dit ter ore kwam, gaf hij Abū l-'Aswad opdracht de grammatica vast te leggen. Dit verhaal heeft overeenkomsten met de eerste traditie die Semaan heeft opgeschreven (zie

§1.1 nr. 1), namelijk de gemaakte taalfout en de opdracht aan Abū l-'Aswad. Wat niet overeenkomt is de setting en de opdracht gever, in dit geval 'Umar ibn al-Khaṭṭāb. Ook bij de zesde en zevende reden wordt een verhaal verteld. Er wordt gezegd dat er mensen bij Ziyād ibn Abīhi kwamen en zij zeiden tegen hem: "*tuwuffīya abānā wa-taraka banūn*". Zij hadden moeten zeggen "*tuwuffīya abūnā wa-taraka banīn*" "onze vader is gestorven en hij heeft zonen achtergelaten". Ziyād was zo ontzet over deze fout dat hij Abū l-'Aswad opdracht gaf de grammatica vast te leggen. Dit verhaal is een verkorte versie van de tweede traditie van Semaan (§ 1.1 nr. 2). Als laatste reden wordt er gezegd dat Abū l-'Aswad zijn huis binnenging en dat zijn dochttertje tegen hem zei: "*mā 'ashaddu l-ḥarri*" "wat is een heviger hitte dan deze?" terwijl zij hadden willen zeggen: "*mā 'ashadda l-ḥarra*" "wat een hitte!". Nadat Abū l-'Aswad hierover bij 'Alī ibn Abī Ṭālib had geklaagd, gaf deze hem een aantal hoofdstukken van de grammatica en zei: "*unḥu hādhā n-naḥw*" "volg deze grammatica." Dit verhaal komt overeen met verhaal 3B van Semaan (§ 1.1 nr. 3B).

Na de redenen voor het ontstaan van de Arabische grammatica wordt geschreven over de grondlegger ervan. Volgens sommige grammatici en verhalenvertellers is Abū l-'Aswad de eerste die de grammatica heeft vastgelegd. Anderen zeggen dat Yaḥyā ibn Ya'mar na de dood van Abū l-'Aswad samen met diens zoon 'Aṭṭā' ibn Abī l-'Aswad de grammatica heeft vastgelegd. Hierop volgt de overlevering van Abū ṭ-Ṭayyib al-Lughawīyy met een '*isnād* en een *matn* uit zijn boek *Marātib*'¹⁸⁶. Hij schrijft dat 'Umar ibn Shabba heeft gezegd dat 'Abdallāh ibn Muḥammad at-Tawwāzī aṣ-Ṣadiq heeft gezegd, dat hij van Abū 'Abīda Mu'mar al-Muthannā heeft gehoord, dat degene die als eerste het Arabisch heeft vastgelegd Abū l-'Aswad ad-Dīlī is, daarna Maymūn al-'Aqrab, daarna 'Anbasa al-Fīl en daarna 'Abdallāh ibn Abī 'Iṣḥāq. Er volgt een uitleg dat men van mening verschilde over de opvolgers, maar dat men het er over eens is dat Abū l-'Aswad de eerste is die de grammatica heeft vastgelegd. In elk geval ging na Abū l-'Aswad de ontwikkeling van de grammatica verder en werd zijn werk eerst in Baṣra en later ook in Kūfa voortgezet. In de derde eeuw A.H. werkte in Baṣra de derde generatie grammatici onder leiding van al-Khalīl ibn 'Aḥmad en in Kūfa de eerste generatie grammatici onder leiding van Abū Ja'far ar-Ru'āsī. Behalve in Baṣra en Kūfa ontstonden er scholen in Baghdad, Andalusië, Egypte en Syrië.

Tenslotte wordt geschreven dat de grammatica een aantal zaken van andere wetenschappen heeft overgenomen. Van de *Ḥadīth* is het gebruik van de '*isnād* overgenomen. Uit de

¹⁸⁶ Zie primaire bronnenlijst: Abū ṭ-Ṭayyib al-Lughawī, *Marātib an-naḥwīyīn*

theologie komen het filosoferen over taal en *qiyās* en uit de rechtsgeleerdheid zijn de *'uṣūl al-fiqh* overgenomen.

Conclusie

In het eerste boek wordt Abū l-'Aswad de grondlegger van de Arabische grammatica genoemd. Er wordt geen manier van ontstaan beschreven. Er wordt slechts genoemd dat het voortkwam uit de noodzaak om taalfouten tegen te gaan, vooral toen niet-Arabieren zich tot de islam bekeerden. Als opvolgers van Abū l-'Aswad worden ʿAnbasa al-Fīl, Maymūn al-'Aqrān, Naṣr ibn ʿĀṣim en Yaḥyā ibn Yaʿmar genoemd. Tot slot worden al-Khalīl ibn 'Aḥmad en Sibawayhi genoemd.

Het tweede boek geeft een uitgebreide beschrijving bij de term *an-naḥw*. Er wordt vooral een traditionele uitleg gegeven waarbij als eerste ʿAlī ibn Abī Ṭālib wordt genoemd. Abū l-'Aswad wordt de grondlegger van de grammatica genoemd. De redenen voor het ontstaan van de grammatica komen uitgebreid aan bod. Opvallend hierbij zijn de drie traditionele verhalen over Abū l-'Aswad. Het eerste verhaal (bij reden vijf) heeft overeenkomsten met de eerste traditie die Semaan heeft opgeschreven (zie § 1.1 nr. 1), namelijk de gemaakte taalfout en de opdracht aan Abū l-'Aswad. Wat niet overeenkomt zijn de setting en de opdrachtgever, in dit geval ʿUmar ibn al-Khaṭṭāb. Het verhaal bij de zesde reden is een verkorte versie van de tweede traditie van Semaan (§ 1.1 nr. 2) en het verhaal bij de zevende reden komt overeen met verhaal 3B van Semaan (§ 1.1 nr. 3B). Ook opvallend is de bron die gegeven wordt, namelijk Marātib van Abū ṭ-Ṭayyib al-Lughawīy die in ons bronnenonderzoek voorkomt. Deze noemt als opvolgers van Abū l-'Aswad, Maymūn al-'Aqrāb, ʿAnbasa al-Fīl en ʿAbdallāh ibn Abī 'Iṣḥāq. Tevens worden al-Khalīl ibn 'Aḥmad en Abū Jaʿfar ar-Ru'āsī genoemd en opvallend genoeg Sibawayhi niet.

7. Conclusie

In hoofdstuk 6 is reeds geconcludeerd dat op Sezgin na alle bestudeerde auteurs de traditionele uitleg bij de ontstaansgeschiedenis van de Arabische grammatica als legendarisch beschouwen en dat alle auteurs inclusief Sezgin overtuigd zijn van de genialiteit van Sibawayhi. Omdat we *al-Kitāb* van Sibawayhi hebben, bleek het interessanter om de tijd en persoon van Abū l-'Aswad en de grammatica uit die periode te onderzoeken en dat was tevens een probleem. Motzki beschrijft het treffend: *"Voor de veruit belangrijkste periode van de islam, de begintijd, de eerste 150 jaar van zijn geschiedenis, zijn (...) nauwelijks directe bronnen beschikbaar. Wij hebben slechts overleveringen die in latere schriftelijke verzamelingen te vinden zijn. De historische betrouwbaarheid van deze overleveringen staat niet vast, omdat mogelijk - soms zelfs aantoonbaar - religieuze en politieke ontwikkelingen deze overleveringen gekleurd of zelfs gecreëerd hebben."*¹⁸⁷

Abū l-'Aswad ad-Du'alī

Wat de bronnen over Abū l-'Aswad zeggen, is dat hij in tegenstelling tot Sibawayhi van Arabische afkomst is. Dit is een belangrijk gegeven omdat de moslims waarschijnlijk liever een Arabische grondlegger van de grammatica hebben dan een Perzische. Het lijkt erop dat Abū l-'Aswad niet prettig in de omgang was. In ieder geval wordt gezegd dat hij de Arabische deugd vrijgevigheid niet bezat. Hij was een aanhanger van ʿAlī ibn Abī Ṭālib en had contact met hem. Waarschijnlijk heeft hij geen hoge functies vervuld, omdat dat wellicht meer zou zijn opgefallen en bekend zou zijn geweest. Zijn gedichten zijn niet van bijzondere kwaliteit en het is niet duidelijk of hij andere werken heeft geschreven. Daarom kan niet bewezen worden of hij activiteiten op het gebied van de grammatica heeft verricht. Gezien de kwaliteit van zijn gedichten en het ontbreken van andere geschreven werken, lijkt het onwaarschijnlijk dat hij de grondlegger van de grammatica is. Hoewel er een overeenkomst gezien kan worden tussen Abū l-'Aswad en de profeet Muḥammad die volgens de traditie niet kon lezen en schrijven, maar toch de Koran heeft voortgebracht.

De traditionele uitleg

Veel moderne westerse wetenschappers gaan ervan uit dat de moslims hun geschiedenis op verschillende manieren hebben aangepast. Talmon noemt dit het terugprojecteren van de geschiedenis tot in de tijd van Muḥammad. Door iets terug te voeren op de profeet

¹⁸⁷ Motzki, *Methoden voor de datering van islamitische overleveringen*, 2

Muḥammad of zijn tijd kan legitimiteit en status worden verkregen. Semaan schrijft dat het lijkt of Abū l-'Aswad als grondlegger van de Arabische grammatica gekozen is vanwege zijn omgang met ʿAlī. Dit alles past in het beeld dat het christendom zich op de toekomst richt - het beste moet nog komen, namelijk de terugkeer van de Messias en de komst van het Paradijs op aarde - en dat de islam zich op het verleden richt - de beste tijd is al geweest, namelijk de tijd van Muḥammad en de eerste drie generaties na hem toen de moslims als ware moslims leefden. Wellicht is dit een verklaring voor de neiging tot het terugprojecteren van de geschiedenis. Daarbij kan het voor de moslims erg belangrijk zijn dat de *naḥw*, net als de *fiqh*, wortels in de tijd van de Profeet heeft, vanwege de bijzondere status van het Arabisch als taal van de Koran.

De traditionele uitleg waarin een link naar ʿAlī voorkomt, is onwaarschijnlijk. Men kan zich afvragen hoe hij in de anekdote aan het papier met de driedeling van woordsoorten in *ism*, *fiʿl* en *ḥarf* komt. Dat zou zomaar uit het niets zijn ontstaan, zonder dat ʿAlī van plan was er verder iets mee te doen? Het ligt meer voor de hand dat het een onderdeel van een denkproces is geweest. Ditzelfde kan niet over *Kitāb Sibawayhi* gezegd worden, omdat daar wel activiteiten op het gebied van de grammatica vooraf zijn gegaan. Er zijn geen bewijzen van enige grammaticale activiteit door ʿAlī. Het lijkt niet aannemelijk dat hij zich op dat gebied bezighield. Er is een paar keer geopperd dat de link met ʿAlī een sjiiitisch aspect zou zijn (zie § 4.1 en § 5.3). Uit de door mij bestudeerde bronnen is daar verder niets over bekend geworden.

Als we ons verder concentreren op de tijd van ʿAlī (d. 661), spreken we over de periode dat de Arabieren hun eerste grote veroveringen doen. Het Arabisch-islamitische rijk werd uitgebreid met ongeveer het huidige gebied van groot-Syrië en Irak en delen van Egypte en Iran. Het bestuur werd in Damascus gevestigd en het Grieks was de bestuurlijke taal, iets dat pas ten tijde van de regeringsperiode van Umayyadenkalief ʿAbd al-Malik (r. 685-707) veranderde in Arabisch. Er ontstond een gemengde samenleving van Arabieren en niet-Arabieren, van moslims en onder andere christenen. Wanneer de Koran is samengesteld is niet helemaal duidelijk. Er wordt gezegd dat ʿUthmān (r. 644-656), de derde kalief, dit heeft gedaan. Wanneer dit zo is, is men zich vrijwel direct na het ontstaan van de Koran zorgen gaan maken over de taalfouten die gemaakt werden bij het reciteren. Dit lijkt erg vroeg. We spreken op dat moment nog over de formatieve periode van de islam. Men kan zich afvragen hoeveel moslims er op dat moment waren, hoe fanatiek zij waren, in hoeverre de Koran

reeds een gevestigd instituut was en hoe de moslims met de Koran en het reciteren omgingen. Het lijkt waarschijnlijker dat de taalfouten en de bezorgheid erom in een latere periode dan die van ʿAlī en Abū l-'Aswad naar voren kwamen.

De variëteit in de tradities

Al vanaf de tiende eeuw doen verschillende tradities over het ontstaan van de Arabische grammatica de ronde. Er zijn verschillende bronnen die meer dan één variant vermelden. Er zijn varianten met een religieus karakter en anderen zonder. Semaan heeft vier tradities beschreven, die we als een soort basis hebben gebruikt. Vervolgens hebben we gezien dat elementen uit verschillende varianten gecombineerd worden tot nieuwe varianten. Talmon schrijft dat de moslims de verschillende verhalen niet als ondermijning van hun geschiedenis zien, maar als poging tegenstrijdige zaken met elkaar te harmoniseren. De verhalen kunnen naast elkaar bestaan en zijn eerder een versterking van de traditie. Naar mijn mening versterkt het feit dat er verschillende tradities zijn en dat deze al zo vroeg bestonden, het idee dat ze gefingeerd zijn. Er spreekt een onnauwkeurigheid uit, die niet past bij accurate geschiedschrijving. Daarnaast worden dezelfde verhalen met verschillende hoofdpersonen verteld en komt ʿAlī niet in elke variant voor. Ook deze twee aspecten versterken het idee dat de verhalen gefingeerd zijn. Het laatste aspect lijkt aan te geven dat de link met ʿAlī een later toegevoegd element is.

De bronnen

In § 6.2 is de volledige lijst met bronnen op alfabetische volgorde gegeven en in § 5.2.1 de namen van de auteurs in chronologische volgorde. We hebben gezien dat veel jaartallen bij de auteurs een benadering zijn. Daardoor kunnen we de bronnen niet precies, maar wel ongeveer in de tijd plaatsen. Om iets te kunnen zeggen over de betrouwbaarheid van de bronnen is een uitgebreid en diepgaand onderzoek nodig. Dat paste niet in het kader van dit onderzoek. Daarom beperken we ons tot een aantal opmerkingen daarover. We hebben reeds geconstateerd dat bronnen betrouwbaarder zijn naarmate de tijd tussen het gebeurde en het geschrevene korter is (§ 6.2). Onze vroegste bronnen zijn twee indirecte verwijzingen naar ʿĀṣim ibn Abī an-Nujūd (d. 745) en Abū ʿUbayda (d. 825). Vier auteurs verwijzen naar ʿĀṣim ibn Abī an-Nujūd en drie auteurs naar Abū ʿUbayda. ʿĀṣim ibn Abī an-Nujūd leefde ongeveer 60 jaar na Abū l-'Aswad en Abū ʿUbayda nog eens 70 jaar later. Tussen hen en de vroegste bron die naar hen verwijst, as-Sīrāfī (895-979), bestaat een periode van respectievelijk ruim 230 jaar en ruim 150 jaar. Dit verschil is erg groot. De vroegste geschreven bron is die

van al-Jumhī (756-846) en dat is ruim 150 jaar na Abū l-'Aswad. De informatie in deze bron is gering en beperkt zich bijna tot één zin. De vroegst gevonden bron met een verhaal is uit de tiende eeuw, namelijk az-Zajjājī (865-949), ruim 250 jaar na Abū l-'Aswad. Hieruit kan in ieder geval geconcludeerd worden dat er zoveel jaren tussen de gebeurtenis en de informatie liggen dat er kritisch naar de informatie gekeken moet worden.

Drie bronnen geven *'asānīd* bij de informatie. Dit zijn alledrie bronnen uit de tiende eeuw. Elke bron hanteert meerdere *'asānīd* en geeft andere namen. Het is niet altijd duidelijk en terug te vinden om wie het gaat. Over het algemeen weten we te weinig over de personen en de bijbehorende jaartallen om verdere uitspraken te doen. Waar we de jaartallen wel kennen, bestaan grote periodes tussen de schakels. De *'asānīd* van Abū ṭ-Ṭayyib lijken een betere opbouw te hebben, maar ook hier ontbreken te veel jaartallen.

De eerste activiteiten op het gebied van de Arabische grammatica

Het eerste (indirecte) bewijs van grammaticale activiteit, een verwijzing in *Kitāb Sibawayhi* naar Ibn Abī 'Ishāq (d. 735 of 745), stamt uit de tijd van de derde generatie na Abū l-'Aswad. Ibn Abī 'Ishāq wordt door Talmon niet de grondlegger van de grammatica, maar de eerste grammaticus genoemd. Hoewel we de grammaticale activiteiten op dat moment niet kunnen beoordelen, omdat er geen boeken bewaard zijn gebleven, kunnen we in ieder geval spreken over voorgangers van Sibawayhi. Dat Carter het bestaan van deze voorgangers en activiteiten op het gebied van de grammatica ontkent, gaat daarom te ver. We kunnen vaststellen dat Sibawayhi een meesterwerk heeft geschreven, dat hij dat waarschijnlijk grotendeels zelf heeft gedaan en dat hij daarom als genie beschouwd kan worden.

Wat punt 1. in de inleiding betreft (Sibawayhi baseert zich op Arabische voorgangers), concluderen we uit het bovenstaande dat het inderdaad mogelijk en gezien de vele verwijzingen in *Kitāb Sibawayhi* zelfs waarschijnlijk is dat Sibawayhi zich gebaseerd heeft op (Arabische) voorgangers, maar dat het onwaarschijnlijk is dat dit terug gaat op Abū l-'Aswad ad-Du'alī en nog onwaarschijnlijker dat dit terug gaat op 'Alī ibn Abī Ṭālib. Echter, ondanks dat Sibawayhi zich op (Arabische) voorgangers baseerde, is zijn eigen bijdrage het grootst geweest en heeft dat geleid tot een geheel eigen en uniek systeem.

Griekse invloed

In de negentiende eeuw is de zogenaamde Griekse theorie naar voren gekomen die zegt dat de Arabische grammatica gebaseerd zou zijn op de logica van Aristoteles. Arabische grammatici zouden basisideeën over taal en taalwetenschap, onder andere de driedeling van woordsoorten in *ism*, *fi'l* en *ḥarf*, aan Aristoteles hebben ontleend. Wanneer we de discussie over de Griekse invloed in grote lijnen bekijken, zien we dat het moment van de vertaling van bepaalde Griekse teksten in het Arabisch een grote rol speelt. Op welk moment hadden de Arabische grammatici toegang tot deze Griekse teksten? Kunnen we vervolgens achterhalen of zij de ideeën uit deze teksten gebruikt hebben? De geleerden die de traditie aanhangen, toetsen deze Griekse theorie aan de tijd van 'Alī en Abū l-'Aswad (zevende eeuw). *Kitāb Sibawayhi*, 100 jaar later, is echter de vroegste, nog bestaande, grammaticale bron en daarom wordt de theorie meestal aan deze bron getoetst. Wanneer men zich afvraagt of de Arabische grammatica gebaseerd is op Griekse logica ligt het voor de hand dat geprobeerd wordt elementen, gedachtengangen of wellicht een compleet systeem daarin terug te vinden. De visie van de wetenschappers hierop is verschillend. Een vaak terugkomend element is de hierbovengenoemde driedeling van de woordsoorten waar *Kitāb Sibawayhi* mee begint. Het is de vraag of deze indeling naar het model van Aristoteles is. Deze vraag wordt niet door iedereen met "ja" beantwoord. De discussie gaat over de betekenissen van *ḥarf* en *súndesmos* en of deze voldoende overeenkomen. Twee andere zwaarwegende argumenten zijn dat de Griekse logica pas in de negende à tiende eeuw van invloed was in verschillende wetenschappen en dat Arabieren gewend waren hun bronnen bij naam te noemen.

Het is duidelijk dat de Syriërs een grote rol hebben gespeeld bij het vertalen van de Griekse teksten. Het is de vraag of de teksten van Aristoteles werkelijk niet voorhanden zijn geweest voor de Arabische grammatici in de achtste eeuw. De mogelijkheid bestaat dat deze teksten eerst in het Syrisch (vijfde, zesde, zevende eeuw) en vervolgens in het Arabisch zijn vertaald (zevende en achtste eeuw). De informatie over een mogelijke Syrische link tussen het Grieks en het Arabisch is in de bestudeerde bronnen gering gebleken. Carter heeft een aantal namen genoemd van Syriërs die zich in de zevende en achtste eeuw bezighielden met grammatica (zie § 2.3). Over mogelijk contact tussen Syrische en Arabische grammatici is slechts bekend geworden dat de Syriër Dāwud bar Paulos (werkzaam 785) Arabische grammaticale termen heeft gebruikt. Over invloed in de andere richting, van het Syrisch naar het Arabisch, is door de bestudeerde auteurs niets geschreven. Dit sluit echter niet uit dat er andere bronnen

bestaan waarin dit terug te vinden is. Het zou onderwerp kunnen zijn voor verder onderzoek.

Of Sībawayhi zich baseerde op Griekse voorgangers (punt 2. inleiding) blijkt niet voldoende uit dit onderzoek. Wellicht heeft Versteegh gelijk en moeten we niet spreken over invloed van de Griekse logica, maar over contact met de Griekse grammatica. Op dit moment lijkt deze link, net als met de mogelijke Arabische voorgangers, een smalle basis te hebben, want ook Versteegh concludeert uiteindelijk dat de Arabische grammatica die gebaseerd is op *Kitāb Sībawayhi* uniek is.

Wat punt 3. van de inleiding betreft kan geconcludeerd worden dat uit dit onderzoek niet is gebleken dat Sībawayhi zich op de Indiase grammatica heeft gebaseerd.

Hiermee komen we uit op onze eerste vragen: Wie is de grondlegger van de Arabische grammatica; Hoe en waar is de Arabische grammatica tot stand gekomen?

Allereerst gaan alle bestudeerde auteurs ervan uit dat de Arabische grammatica zijn oorsprong heeft in Baṣra. Talmon wijst daarnaast op het bestaan van grammaticascholen in de Ḥijāz, waar (nog) niet veel informatie over bestaat. Alle auteurs beschrijven dat taalcorruptie ten grondslag lag aan het ontstaan van (interesse in) de Arabische grammatica, vooral wanneer het het reciteren van Koranteksten betrof. De algemene conclusie is dat Sībawayhi een meesterwerk heeft uitgedacht, misschien met een beetje hulp van Arabische voorgangers, misschien met een beetje hulp van de Grieken. Het is tevens een kwestie van definities. Wat is bijvoorbeeld een grondlegger? Is dat iemand die zich als eerste ergens mee bezig houdt of iemand die het fundament legt. We kunnen zeggen dat we (nog) niet weten of er onder de islamitische Arabieren in de tijd van Abū l-'Aswad ad-Du'alī activiteiten op het gebied van grammatica plaats vonden. Het lijkt waarschijnlijker dat dat in een latere tijd gebeurde. Is Sībawayhi dan de grondlegger van de Arabische grammatica? Er zijn bewijzen van grammaticale activiteiten uit de tijd vóór Sībawayhi. Als vroegst bewaard gebleven grammaticale werk hebben we *Kitāb Sībawayhi* dat het fundament van de Arabische grammatica is. Sībawayhi is in ieder geval de schrijver van dit fundament. Blijven we met de vraag zitten: Waar komt de Arabische grammatica nu precies vandaan...

Nawoord

Aan het begin van dit onderzoek voor deze scriptie was ik bang dat dit onderwerp te weinig stof zou opleveren voor een masterscriptie. Niets bleek minder waar. Er is veel over dit onderwerp geschreven en het lag ingewikkelder dan in eerste instantie gedacht werd. Langzamerhand werd duidelijk dat er waarschijnlijk meer vraagtekens zouden ontstaan dan beantwoord zouden worden. Een aantal onderwerpen zijn verder uit te diepen. Zo zou meer onderzoek naar de bronnen gedaan kunnen worden en naar aanleiding van deze scriptie ben ik nieuwsgierig geworden naar de herkomst van de Arabische grammaticale terminologie en hoe de grammatica technisch in elkaar steekt. De ontstaansgeschiedenis van de Arabische grammatica bleek zeer complex en onduidelijk te zijn.

De vraag "*Abu l-'Aswad ad-Du'alī of Sibawayhi?*" bleek een erg naïeve vraag.

Bibliografie

Primaire bronnen

Ibn al-'Anbārī, *Nuzhat al-Alibbā' fī Ṭabaqāt al-'Udabā'*, ed. A. Amer, Stockholm (etc): Almqvist and Wiksell, 1963

al-Bīrūnī, *Kitāb fī Taḥqīq mā li-l-Hind or al-Biruni's India (Arabic Text): an account of the religion, philosophy, literature, geography, chronology, astronomy, customs, laws and astrology of India about 1030 A.D.*, Hyderabad: Dā'irat al-Ma'arif fī al-'Uthmāniyya, 1958

Ibn al-Ġazarī, *Ghāyat an-nihāya fī ṭabaqāt al-qurrā'*, ed. Gotthelf Bergsträsser, Cairo: 1932

al-Ġumaḥī, *Ṭabaqāt ash-Shu'arā'*, ed. J. Hell, Leiden: Brill, 1916

Ibn Khallikān, *Wafayāt al-A'yān wa-anbā' an-bā' al-Zamān*, 3 vols, Būlāq, 1881/2

Ibn al-Nadīm, *The Fihrist of al-Nadīm: a tenth-century survey of Muslim culture*, ed. en tr. B. Dodge, 2 vols, New York (etc): Columbia University Press, 1970

Ibn Qutayba, *Kitāb al-Ma'arif (Ibn Coteiba's Handbuch der Geschichte)*, ed. Wüstenfeld, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1850

Ibn Qutayba, *ash-Shi'r wa-sh-Shu'arā'*, ed. A.M. Shākir, Cairo: Dār al-Ma'arif, 1966-67

Sībawaihi, *Kitāb Sībawayhi (Le livre de Sībawaihi, Traité de grammaire arabe I en II)*, ed. H. Derenbourg, Hildesheim/New York: Georg Olms Verlag, (1881-1885) 1970

as-Sīrāfī, *'Akhbār an-Naḥwiyyīn al-Baṣriyyīn (Biographies des grammairiens de l'école de Basra)*, ed. F. Krenkow, Parijs/Beiroet: Geuthner/Imprimerie Catholique, 1936

as-Suyūṭī, *Bughya al-wu'āt fī ṭabaqāt al-lughawiyyīn wa-n-nuḥāt*, 2 vols., Cairo: Dār al-Fikr, 1979

Abū ṭ-Tayyib al-Lughawī, *Marātib an-naḥwiyyīn*, ed. Muḥammad Abū l-Faḍl 'Ibrāhīm, Cairo: Nahḍa, 1954

Yāqūt, *'Irshād al-'Arīb 'ilā Ma'rifa al-'Adīb (Dictionary of Learned Men of Yāqūt)*, ed. D.S. Margoliouth, 7 vols, Londen: Luzac & Co., 1907-27

az-Zaġġāġī, *Kitāb al-'Īdāḥ fī 'ilal an-naḥw*, ed en tr. Versteegh *The Explanation of Linguistic Causes: az-Zaġġāġī's Theory of Grammar*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1995

az-Zubaydī, *Ṭabaqāt al-naḥwiyyīn wa-l-lughawayyīn*, ed. Muḥammad Abū l-Faḍl 'Ibrāhīm, Cairo: Dār al-Ma'arif, 1984

Secundaire bronnen

- Badī^c Ya^cqūb, 'Amīl, *Maṣū^ca an-Naḥw wa-ṣ-Ṣarf wa-l-'Rāb*, Beiroet: Dār al-'Ilm li-l-Malayīn, 1991, 1096-1098
- Carter, M., "Les origines de la grammaire arabe" in *Revue des études islamiques*, no. 1, 1972, 69-97
- Carter, M., "When did the Arabic word *naḥw* first come to denote grammar?" in *Language & Communication*, vol. 5, no. 4, 1985, 265-272
- Carter, M.G., *Sibawayhi*, Londen (etc.) / New Delhi: I.B. Tauris & Co Ltd / Oxford University Press, 2004
- The Encyclopaedia of Islam: New Edition*, Leiden: Brill, 1960-
- Fawwāl Bābitī, 'Azīza, *al-Mu^cjam al-mufaṣṣal fī-n-naḥw al-'arabiyy*, Beiroet: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, s.a., 672-674
- Fischer, W., "Zur Herkunft des grammatischen Terminus *ḥarf*" in *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, vol. 12, 1989 135-145
- Fleisch, H., "Esquisse d'un historique de la grammaire arabe" in *Arabica*, no. 4, 1957, 1-22
- Goldziher, I., *On the History of Grammar among the Arabs*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, (1877) 1994
- Law, V., "Indian Influence on Early Arab Phonetics - or Coincidence?" in *Studies in the History of Arabic Grammar II*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1990, 215-227
- Leemhuis, F., *De Koran*, Houten: Fibula/Unieboek, 2004
- Merx, A., *Historia artis grammaticae apud Syros*, Leipzig: Brockhaus, 1889
- Motzki, H., *Methoden voor de datering van islamitische overleveringen*, Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, 2001
- Otten, R., "Het Arabisch als cultuurtaal" in *Collegedictaat Culturen Midden-Oosten 3, Taalkunde*, Universiteit Utrecht: 2002-2003
- PiCarta Landelijke catalogus*: <http://picarta.pica.nl.proxy.library.uu.nl/>
- Renan, E., *Histoire générale et système comparé des langues sémitique*, I, Parijs: L'Imprimerie Impériale, 1863, 377 en 379-380

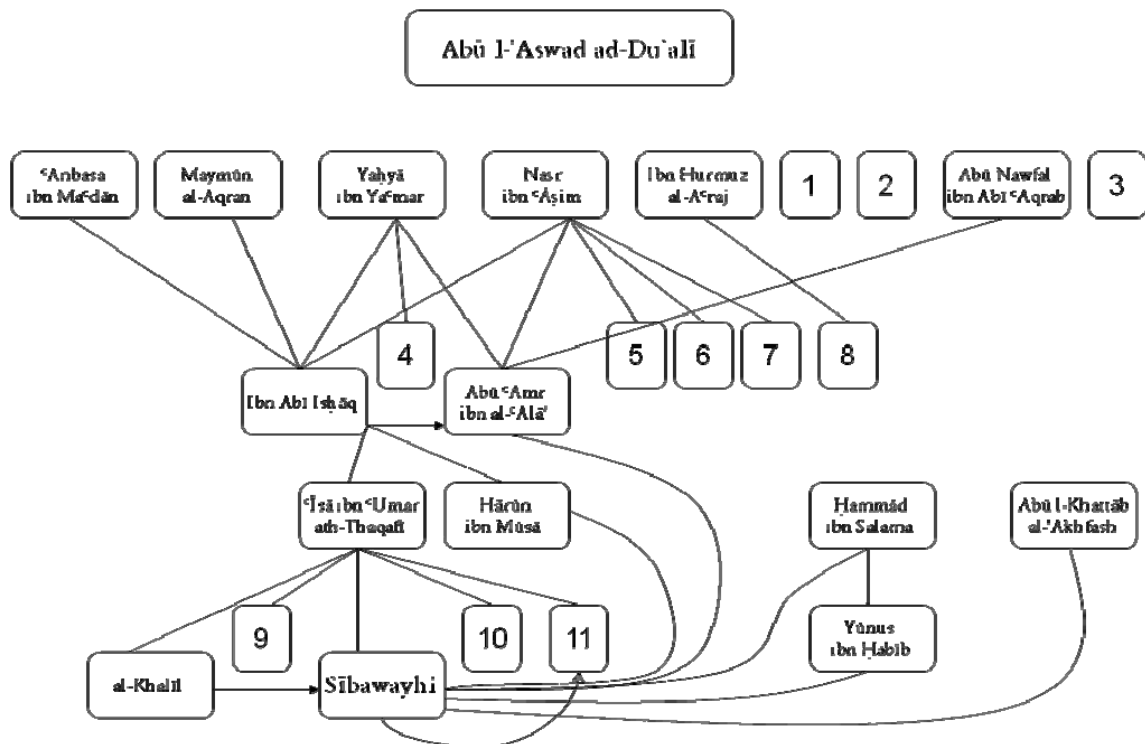
- Rundgren, F., "Über den griechischen Einfluss auf die arabische Nationalgrammatik" in *Acta Universitatis Upsaliensis*, 2: 5, 1976, 119-144
- Semaan, K., *Linguistics in the Middle Ages: Phonetic Studies in Early Islam*, Leiden: Brill, 1968
- Sezgin, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums VIII Lexikographie*, Leiden: Brill, 1982
- Sezgin, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums IX Grammatik*, Leiden: Brill, 1984
- Schacht, J., *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford: Clarendon Press, (1950) 1979
- Talmon, R., "Naḥwiyyūn in Sibawayhi's Kitāb" in *Zeitschrift für arabische Linguistik*, vol. 8, 1982, 12-38
- Talmon, R., "Who was the First Arab Grammarian? A New Approach to an Old Problem" in *Zeitschrift für arabische Linguistik*, vol. 15, 1985, 128-145
- Talmon, R., "Schacht's Theory in the Light of Recent Discoveries concerning and the Origins of Arabic Grammar" in *Studia Islamica*, no. 65, 1987, 31-50
- Talmon, R., *Eighth-Century Iraqi Grammar: A Critical Exploration of Pre-Ḥalīlian Arabic Linguistics*, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2003
- Troupeau, G., "La logique d'Ibn al-Muqaffa^c et les origines de la grammaire arabe" in *Arabica*, no. 28, 1981, 242-250
- Versteegh, C., *Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking*, Leiden: Brill, 1977
- Versteegh, C., "Die arabische Sprachwissenschaft" in *Grundriss der Arabischen Philologie, II: Literaturwissenschaft*, Wiesbaden: Reichert, 1987, 148-176
- Versteegh, K. en Schippers, A., *Het Arabisch: norm en realiteit*, Muiderberg: Coutinho, 1987
- Versteegh, C., *Arabic Grammar and Qur'ānic Exegesis in Early Islam*, Leiden (etc): Brill, 1993
- Versteegh, K., *The explanation of Linguistic Causes: Az-Zaġġāġī's Theory of Grammar*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1995
- Versteegh, K., *Landmarks in Linguistic Thought III: The Arabic Linguistic Tradition*, Londen/New York: Routledge, 1997
- Versteegh, K., *The Arabic language*, Edinburgh: Edinburgh University Press, (1997) 2006
- Weiss, J., "Die arabische Nationalgrammatik und die Lateiner" in *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, vol. 64, 1910, 349-390
- Woordenlijst Nederlandse Taal: <http://woordenlijst.org/>

Bijlage 1

Behorend bij § 4.2 1

Schema met grammatici van Abū l-'Aswad tot en met Sibawayhi volgens Sezgin

De lijnen geven de relatie leraar - leerling aan. De negen namen op de tweede rij worden allemaal genoemd als leerlingen van Abū l-'Aswad ad-Du'alī.

1. Qatāda ibn Di'āma*
2. 'Aṭā' ibn Abī l-'Aswad
3. Sa'd ar-Rābiya
4. Qatāda*
5. 'Awn al-'Uqaylī
6. Mālik ibn Dīnār
7. az-Zuhri
8. Nāfi' ibn Abī Nu'aym
9. Khalaf al-'Aḥmar
10. Abū 'Ubayda
11. Quṭrub

* Het is niet duidelijk of dit dezelfde persoon is of dat het twee personen zijn